

**ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATILA JÓZSEF NOMINATAE**

**ACTA HISTORICA
TOMUS XCIX.**

**HUNGARIA
SZEGED
1995**

**ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE**

**ACTA HISTORICA
TOMUS XCIX.**

**HUNGARIA
SZEGED
1995**

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE
ACTA HISTORICA

Szerkesztő bizottság:

DR. A. SAJTI ENIKŐ, DR. GAÁL ENDRE, DR. KRISTÓ GYULA,
DR. MAKK FERENC, †DR. SERFŐZŐ LAJOS, DR. SOÓS KATALIN,
DR. WOJTILLA GYULA

Redegit:

GYÖRGY GALAMB

Szerkesztette:

GALAMB GYÖRGY

Műszaki szerkesztő:

KLÉNER JUDIT

HU ISSN 0324-6523 Acta Universitatis Szegediensis
de Attila József nominatae
HU ISSN 0324-6965 Acta Historica

TARTALOM

CSERNUS SÁNDOR: Történelem és fikció: Magyarországi Károly úr regénye	5
GALAMB GYÖRGY: A molnár, az inkvizítor és a történész (Megjegyzések Carlo Ginzburg népi kultúrával kapcsolatos műveihez)	31
SZÁNTÓ RICHÁRD: Beda Venerabilis földrajzi szemléletének néhány eleme	41
VARGA BEÁTA: I. Péter adminisztratív reformjai a közép- és felsőfokú igaz- gatásban	53
ZIMONYI ISTVÁN: Az eurázsiai steppe nomádjai és szomszédai	65

- 8. ....
- 9. ....
- 10. ....
- 11. ....
- 12. ....
- 13. ....
- 14. ....
- 15. ....
- 16. ....
- 17. ....
- 18. ....
- 19. ....
- 20. ....
- 21. ....
- 22. ....
- 23. ....
- 24. ....
- 25. ....
- 26. ....
- 27. ....
- 28. ....
- 29. ....
- 30. ....
- 31. ....
- 32. ....
- 33. ....
- 34. ....
- 35. ....
- 36. ....
- 37. ....
- 38. ....
- 39. ....
- 40. ....
- 41. ....
- 42. ....
- 43. ....
- 44. ....
- 45. ....
- 46. ....
- 47. ....
- 48. ....
- 49. ....
- 50. ....
- 51. ....
- 52. ....
- 53. ....
- 54. ....
- 55. ....
- 56. ....
- 57. ....
- 58. ....
- 59. ....
- 60. ....
- 61. ....
- 62. ....
- 63. ....
- 64. ....
- 65. ....
- 66. ....
- 67. ....
- 68. ....
- 69. ....
- 70. ....
- 71. ....
- 72. ....
- 73. ....
- 74. ....
- 75. ....
- 76. ....
- 77. ....
- 78. ....
- 79. ....
- 80. ....
- 81. ....
- 82. ....
- 83. ....
- 84. ....
- 85. ....
- 86. ....
- 87. ....
- 88. ....
- 89. ....
- 90. ....
- 91. ....
- 92. ....
- 93. ....
- 94. ....
- 95. ....
- 96. ....
- 97. ....
- 98. ....
- 99. ....
- 100. ....

CSERNUS SÁNDOR

TÖRTÉNELEM ÉS FIKCIÓ: Magyarországi Károly úr regénye

A francia forráskiadványok nagy sorozatai mellett egyre gyakrabban találkozunk olyan művekkel, amelyek a különböző regionális központokban folyó feltárómunka eredményeit teszik hozzáférhetővé a szakemberek szélesebb köre, illetve az érdeklődő olvasók számára. A közelmúltban a toulouse-i egyetem kiadásában jelent meg egy újabb, több szempontból is igen érdekes szöveg, mely a *Roman de Messire Charles de Hongrie* címet viseli, s először vállalkozik a Nemzeti Könyvtárban őrzött középkori regény (BN 1467) kiadására.¹

A kézirat meglehetősen nehéz feladat elé állítja azt, aki a részletesebb tanulmányozást tűzi célként maga elé. Ennek oka mindenekelőtt nem a szöveg, vagy az írásmód nehézségében rejlik, hanem abban, hogy a kézirat igen kevés biztos fogódzót ad. Ismeretlen a szerzője, s a kéziraton nincs olyan dátum, amely a keletkezés idejével kapcsolatban bármilyen eligazítást adna, sem olyan adat, mely utalna a megírás helyére, esetleg arra a területre, ahonnan a szerző származik. Nem tudjuk, hogy megrendelésre született-e, sem azt, hogy ajánlották-e valakinek, vagy valakiknek. Ráadásul M. L. Chénierie bevezető tanulmányából kitetszik, hogy a kézirat egyetlen példányban maradt fent (ami egyben arra is következtetni enged, hogy nem vált korában széles körben ismertté), s az az egyetlen példány is másolat.²

A regény nem teljesen ismeretlen a magyar szakemberek előtt. Tudomásunk szerint a magyar szaksajtóban elsőként Marczali Henrik tesz róla említést, amint a Francia Nemzeti Könyvtárban végzett forráskutató munkájának adott fázisát összegzi a következőképpen: „Végre hazánk mint meseország is szerepel. Az 1378. számú francia regény *Charles Roy de Hongrie* teljesen költött elbeszéléseket helyez épp oly költött király uralma alá, Artus mondanakörének módjára.”³ A sommás bemutatás minden

---

¹ Le Roman de Messire Charles de Hongrie, texte en prose du XVe siècle. Ed. par M. L. CHÉNIERIE. Toulouse 1992. 1–190. Introduction: IX–XLVI. (A kézirat megjelenésére SZABICS IMRE hívta fel a figyelmet, akinek ezúton mondok köszönetet.)

² CHÉNIERIE: i.m. IX–X.

³ MARCZALI H.: „Közlemények a párizsi nemzeti könyvtárból”. Magyar Történelmi Tár. II/14. Bp. 1877. 88. már beszél róla. Ugyancsak bekerült a Kont-féle bibliográfia előszavába, KONT, I.: Bibliographie française de le Hongrie, Paris, 1913, IX–X. Megjegyzendő azonban, hogy ezidáig kideríthetetlen okokból a Marczali és a Chénierie, valamint Kont által megadott azonosítási számok (1378 ill. BN. 1467) eltérnek egymástól. (Ez utóbbi a pontos.)

bizonynal a regény történeti értékének szól, s amennyiben a mű nem tartalmaz konkrétan tekinthető történeti adatokat, nem is tekinthető igaztalannak. Mindenesetre további alaposabb kutatásra sem ösztönzött.⁴

Ugyanakkor köztudott, hogy a neolatin nyelvű középkori irodalmakban (melyek gyakran álltak kölcsönhatásban egymással) Magyarország, a magyarok, a magyar király, a magyar királynő, vagy éppen a magyar királylány szerepeltetése nem mondható ritkának, mint ahogy az is, hogy a „magyar motívum” megjelenése mögött nem-egyszer valós történeti kapcsolatok húzódtak.⁵

A toulouse-i kiadás bázis-kéziratához visszatérve, összegezzük azokat az információkat, amelyeket a szöveg kiadója és az igen alapos bevezető tanulmány szerzője egybegyűjtött. Az eredeti szöveget tehát másolatban ismerjük, mely papírra készült, és a legnagyobb valószínűség szerint a XVI. sz. elejéről származik. Díszítést alig tartalmaz (az iniciálékon kívül semmit), a kéziratot több (legalább két) személy másolta, és az sem kizárt, hogy szerzősége nem egyetlen személyhez kötődik. A másolás minőségét a szakértők igen gyatrának ítélik, ami a szövegfilológiai tanulmányozást is igen nehezíti és annak eredményeit labilissá teszi.⁶

---

⁴ A Magyar Történelmi Társaság idézett kötetében számos, a XIV–XV. századi magyar külpolitikára, illetve a magyar-francia kapcsolatokra vonatkozó dokumentum közlését olvashatjuk. Marczali már idézett munkáján kívül: ZAHN J.: „Nagy Lajos király mint közbenjáró Ausztria és Aquileja között (1360–1365).” 1–28., valamint ÓVÁRY L.: „A Nagy Lajos és V. Károly francia király között tervezett szövetség (1374–1376).” 29–82.

⁵ ÁLDÁSY A.: A XV. század nyugati elbeszélő forrásai. Bp. 1928.; GABRIEL A.: Les Rapports dynastiques franco-hongrois au Moyen-Age. Bp. 1944.; KOSÁRY D.: Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába. I. Bp. 1951. vonatkozó részek; KONRÁD, i.m., 1–5., és újabban TOULOUZE, H.: Nouvelle bibliographie française de la Hongrie, Le Moyen Age, (manuscrit). BIRKÁS G.: Eustache Deschamps magyarországi utazásai és magyar vonatkozású költeményei. Egyetemes Philológiai Közöny. Bp. 1918.; Uő. Francia utazók Magyarországon. *Acta Univ. Szegediensis, Sectio Philologica*. T. XVI. Szeged 1948.; A. MOISAN: „Répertoire des noms propres des personnes et des lieux cités dans les chansons de geste françaises et oeuvres étrangères dérivées”. Genève 1986. *Publications Romanes et Françaises* 172. I. vol. 1–2. A Noms de personnes noms de lieux vonatkozó részei; továbbá CSERNUS S.: „Mutation de l'historiographie française et élargissement de son horizon au XVe siècle”. *Acta Historica* 87. Szeged, 1988. 3–17.; Uő. „XV. századi francia útleírások Magyarországról”. In: *Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon*. II., NMFT, Budapest-Szeged 1993. 1006–1019. Hasonló folyamatok játszódnak le a magyar-spanyol kapcsolatokban, ahol a magyar motívumok, elsősorban a dinasztikus kapcsolatok miatt, rendre megjelennek, s gyakran a dél-franciaországi irodalomban is nyomon követhetők a megélvő kölcsönhatások következtében. BRACHFELD O.: „Magyar vonatkozások a régi katalán irodalomban és a katalán népballadában”. *Bibliothèque de l'Institut Français à l'Université de Budapest*. No. 17. Bp. 1930. Uő. Árpád-házi Jolánta, Aragónia királynéja, Szeged 1993.; lásd még FRAKNÓI V.: „Tanulmányaim Spanyolország állami levéltáraiban”. *Századok* 3. (1869), 150–165.; ANDERLE Á.: Kalandozók és zarándokok. Magyar témák a középkori spanyol történelemben. Szeged 1992.

⁶ CHENERIE: i.m. XIV–XV, XXI–XXII.; J. LAWRENCE–GOLDSTEIN: A study of the old French prose romance „Charles de Hongrie”. Phd. diss., London 1959. 10–15.

A XVIII. sz.-ból származó pergamen-kötés három teljes kéziratot tartalmaz; az első és egyben leghosszabb a *Roman de Messire Charles de Hongrie* (209 folio), a második egy *Troïlus* címen ismert Boccaccio-fordítás, melyet egy Anjou-ban bírói funkciót viselő Beauvau nevű úr készített (90 folio), harmadikként pedig egy ismeretlen szerző tizenöt oldalas költeménye következik a „gonosz gazdag”-ról (*La vie et regretz du mauvais riche*). A tanulmány szerint sem a műveknek, sem a szerzőknek nincs semmi közük egymáshoz. A papírokon azonosítható vízjelek a XV. sz. második felére datálják a papír készítését, s a kéziratban meglehetősen sok kihagyás, rövidítés, törlés és javítás található. A másolóműhely több helyről gyűjthette be a kéziratanyagát, és az ország különböző helyeiről származó papírt használt fel.⁷

Említettük, hogy a kézirat nem ad semmiféle pontosítást az esetleges megrendelő, mecénás, vagy tulajdonos személyét illetően.

Az első azonosítható adat 1622-ből származik, amikor is Philippe Huraut-nak, Chartres püspökének a könyvtárát gazdagította. Ez az adat teszi lehetővé, hogy egy könyvtáröröklési rekonstrukció segítségével időben visszatérve a XIV. sz. közepéig M. L. Chénierie valószínűsítse az első tulajdonos Anjou-béli származását (vagy tisztségét) anélkül, hogy pontosabb azonosításra módot tudna találni.⁸

Nem ad semmiféle igazán megbízható támpontot a részletekbe menő nyelvi, fonetikai és morfológiai tanulmány sem; igen nehéz különválasztani, hogy bizonyos jelenségek a szerzőtől, vagy a másolóktól származnak-e, s így csupán azt lehet kikövetkeztetni, hogy a szöveg az ország keleti és nyugati, illetve délkeleti és délnyugati részéből származó információkat hordoz, valamint hogy a szókincs illetve a mondattani jellemzők a középfranciának nevezett nyelvi fejlődési fázis (ezt a korszakot 1340–1611 közé szokás tenni) általános vonulatához illeszkedik.⁹

A mű irodalmi szempontú elemzésével kapcsolatban csupán annyit kell feltélenül megemlítenünk, hogy a *Charles de Hongrie* olyan, prózában írott történet, s a középkori regényirodalom azon részéhez tartozik, melyet Arthur/Artus-regénytípusként szoktak emlegetni a szakemberek. A műfajnak ez a középkorban rendkívül népszerű változata később sem veszített bájából, a különböző korok rendre felfedezték maguk-

---

⁷ CHENERIE: i.m. IX–X.

⁸ A Huraut-család könyvtárának valószínű eredetét és feltételezett öröklési rendjét tanulmányozva a műben Valois-Orléans-i illetve Anjou-Bourbon kapcsolódást lehet valószínűsíteni. CHENERIE: i.m. XI–XIII. A Bourbon-vonulat kiaknázására eddig nem történt kísérlet, pedig figyelemre méltó, hogy Jacques de Bourbon, egy ideig II. Johanna nápolyi királynő férje, maga is viselte a magyar királyi címet. MARCZALI: i.m. 88.

⁹ CHENERIE: i.m. XXXII–XXXIX.; A. J. GREIMAS–T. M. KEANE: *Dictionnaire du Moyen Français. La Renaissance*. Paris 1992.

nak.¹⁰ Ez a modell igen elterjedt volt, a történet szerkezete, stílusa a korábban felvetett kérdésekre magyarázatot nem ad. Mégis, a történetben megjelenő speciális elemek – melyekre az alábbiakban még visszatérünk – lehetőséget adnak bizonyos következtetésekre, képzettársításokra, melyek a regény keletkezésének idejére és körülményeire adhatnak különböző változatokat.

Magától értetődik, hogy a fentebb vázolt nehézségek következtében a regény-nyel kapcsolatos kutatások végzésekor felértékelődik az a bázisanyag, melyet a történelmi referenciák nyújthatnak. Erre utal a bevezető tanulmány történelmi háttérrel felvázoló része, amely végül is a datálási kísérlethez szükséges tényanyag döntő részét hivatott biztosítani.¹¹

Ahhoz, hogy az elemzést folytathassuk, hasznosnak látszik a történet rövid bemutatása, fontosabb motívumainak kiemelése, szerkezetének ismertetése.¹²

A regény maga tehát 59 fejezetből áll; az első öt (I–V.) fejezet mintegy „fevezeti” a történetet, az utolsó hét fejezet (LII–LIX.) pedig a konklúziót adja. A bevezető és a befejező részek döntő fontosságú elemei játszódnak Magyarországon, a többi részben Magyarországról alig esik szó. Magyarország, valamint a két legfontosabb szereplő, Károly és Satine sorsa foglalja keretbe a történetet, a mű középső részét, mely nem mindig logikus és világos, de meglehetősen komplex hatásokat mutat, amelyek között tettenérhetők az arthur-regény motívumai, a hősi hagyományok kultusza, az udvari élet idealizálására irányuló törekvések, valamint a folklór és a vallásos gondolkodás bizonyos elemei is. (Az alaptörténetet a toulouse-i kiadás nyomán lásd a „függelékben”.)

A művet alaposabban tanulmányozó két szerző, J. Lawrence – Goldstein és M. L. Chénierie egyetértenek abban, hogy a történet főbb elemeiben meglehetősen szokványos, s a különböző fordulatok „adagolásában” nem igazán kiegyensúlyozott, sőt helyenként következtelen. Ezek a megfigyelések vezettek arra a feltételezésre, hogy a regény több, valószínűleg két szerző munkája.¹³

---

¹⁰ Középkori diadalútját (IX–XV. sz.) Nennius, Monmouth, Wace, Chrétien de Troyes és Malory alkotásai jelzik legmarkánsabban. *Arthurian Literature in the Middle Ages. A Collaborative History.* Ed.: R. S. LOOMIS. Oxford 1959.; Uő. *The Development of Arthurian Romance.* London 1963.; E. FARAL: *La Légende Arthurienne.* I–III. Paris 1929. Az Arthur-mondakör egyik legfrissebb (egyébként Malory művén alapuló) feldolgozása a filmművészet területén született, *Excalibur* címen (rendezte J. BOORMAN 1981-ben).

¹¹ CHENIERIE: i.m. XXIII–XXXI., LAWRENCE – GOLDSTEIN i.m. 45–56.

¹² Az irodalmi és a nyelvi elemzés eredményét CHENIERIE alapján és az ő gondolatmenetét követve írjuk le; i.m. XL–XLVI. és 1–190. A történet összefoglalásának szerepeltetése a „Függelék”-ben nélkülözhetetlen az elemzés megértése szempontjából.

¹³ Ha a regény „középső” részét vesszük figyelembe, akkor láthatjuk, hogy Magyarországról csak annyiban esik szó, amennyiben a szöveg visszautal a bevezető részben történetekre. CHENIERIE. i.m. Roman..., 35.

Abban is egyetértenek, hogy különös érdeklődésre tarthat számot minden olyan elem, amiben a regény speciális, a korabeli művektől eltérő megoldást sugall, vagy témát épít be. Az egyik ilyen különleges elem a főszereplő személye, aki egy idealizált környezet legtokéletebb alakja. Jellemző az is, hogy a „negatív” szerepet játszó figurák igazán nem félelmetesek, nem hatékonyak és többnyire igen gyorsan „megszelídülnek”; – ez alól csupán a *Boesmes* (csehek) jelentenek kivételt, és az ő gonosz, áruló vezérek. Ezzel tulajdonképpen helyet foglalnak a regény „bestiáriumának” gonoszai között, s a sorsuk ugyanúgy a megsemmisülés (a főhős általi megsemmisítés) mint a támadó szárnyas lovagoknak vagy éppen a Satine-t elrabló szörnyetegnek.¹⁴

Károly alakjára visszatérve szembeötlő, hogy a főhős figurája elűt a legtöbb lovag-történet főhősétől abban, hogy a regény során semmiféle fejlődésen nem kell keresztülmennie: *kezdetlől fogva tökéletes*.¹⁵ A különböző próbatételek csupán e tökéletesség időnként monoton ismétlődését hivatottak bizonyítani. Nagyon valószínűnek tűnik, hogy e tökéletesség alapja a királysághoz, a magyar királysághoz való *jogainak kétségbevonhatatlansága, a dinasztikus legitimitás*, mely az adott dinasztia fejéhez kötődik. Ez az aspektus lényegi kapcsolatban lehet azzal vagy azokkal a történelmi személyiségekkel, akinek, illetve akiknek az alakjára a mese visszavezethető. Eszerint a megközelítés szerint ugyanis „Magyarországi Károly története a királyság vérségi átöröklésének felsőbbrendűségét mutatja be, s társadalmi, politikai és vallási szinten is igazolja a dinasztikus királyság létjogosultságát”.¹⁶ Olyan királyságét, mely fiágon öröklődik, s melynek esetében fel sem vetődhet, hogy az utódlásnál valaki más is szóba jöhet: Magyarországot nem trónkövetelő vagy trónbitorló tartja megszállva, hanem egy áruló és egy idegen, hitetlennek minősülő külső hatalom; – arról szó sincs, hogy bárki más kísérletet tegyen a király szerepének betöltésére.

Ugyancsak sajátos elemként jelenik meg a többi hasonló regényhez viszonyítva a különböző „női létezésformák” bemutatása, valamint a „beginák”-nak kiosztott igen fontos szerep, akik folyamatosan jelen vannak a regényben, méghozzá oly módon, hogy ezek az egyébként meglehetősen negatív megítélésű (gyakran eretneknek tartott)

¹⁴ CHENERIE: i.m. XII, XVII, XXII.

¹⁵ CHENERIE: i.m. XVII.; Roman..., 26–27, 34, 49–50, 169. szerint Károly áldozatai a regényben a következők: egy óriás, egy griffmadár, egy szörnyeteg, négy vadember s a vezérük, egy szárnyas lovag, valamint a sok cseh és vezérük, Malifer, illetve az áruló Guy. A „*Boesmes*” (bohemians) – „*cigány*” szintén lehetséges jelentéspárhuzamról a szakirodalomban nem esik szó, s ezt mi sem tartjuk valószínűnek, noha a XV. sz. első felében (1427) a francia krónikairadalom nem túl kedvező képet fest az országba érkező cigányokról. BEAUNE, C. (ed.): *Journal d'un bourgeois de Paris de 1405 à 1449.*, Paris, 1990., 234–238.

¹⁶ CHENERIE: i.m. XVIII.

apácák mindvégig tiszteletreméltó, hasznos és jótékony szerepet játszanak; a főhős pedig a történet végén, hálából a segítségükért adományokkal halmozza el őket.¹⁷

Röviden összefoglalva, két erőteljesen idealizált terület jelenik meg a regényben, melyeknek „összeházasítása” a szerző érdeme: a fiágon öröklődő dinasztikus királyság felsőbbrendűsége, valamint a tiszta szerelem és a női erények dicsőítése.

Művészi eszközrendszerében számos érdekes és eredeti elemet sikerült azonosítani: a folklór, az Arthur-regények világa, a csodás jelenségek alkalmazása (*le merveilleux*) és bemutatása, tulajdonnevek adásában megnyilvánuló onomasztikai játékok különböző alkalmakkor megjelenő humor színesíti az elbeszélés monotonosságát.¹⁸

Érdekes, és a már említett dél-franciaországi származási helyet megerősítő következtetéseket lehet levonni a műben említett, valós ország- illetve más földrajzi nevekből. Magyarországon kívül az alábbi nevek azonosíthatók: Valentinois (Dauphiné egyik része), Orange, Grenoble, Montferrant (Clermond-Ferrand?) Tournances (Tournon?) Romances (Romans?) – városnevek, illetve Allemagne (Emeraude királynő a császár unokahúga), Palestine (itt Romances hercegség egyik városa), Naples, Castille, Navarre (országnevként) France (országnev és egy herald nevé) mint valós országnevek. Természetesen számos kitalált és azonosíthatatlan név van a regényben, melynek meseföldrajza eléggé nehezen követhető. (Ramagosse, Auvremaine, Langosse, Duglouse, Grant Emir, Esperanche, Clarure, stb.)¹⁹

A regény „földrajzából” kitűnik, hogy Magyarország nem lehet messze a csehek országától (amit valószínűsített a csehek rajtaütésszerű támadása a magyar fővá-

---

¹⁷ CHENERIE: i.m. XXVI, XXIX.; Roman..., 171–172. A beginákkal kapcsolatban, s regénybeli szerepüket értelmezendő, részletesebb tanulmányt ígér a szerző „Des béguines à l'idéalisation des vertues féminines dans le 'Roman de Messire Charles de Hongrie'”. *Mélanges J. Dufournet*, Montpellier 1993-ra ígért tanulmánya. Tevékenységüket mindenestre igen eltérően ítélték meg a kereszténység különböző országaiban, s úgy tűnik, hogy főleg a német, osztrák és cseh területeken üldözték őket, míg pl. Franciaországban gyakran élvezték a domonkosok védelmét. F. RAPP: *L'Église et la vie religieuse en Occident à la fin du Moyen Age*. Paris 1983. 182–184, 186.

¹⁸ CHENERIE: i.m. XXI. Számos példát találunk erre, ezért itt csak néhányukat idézzük, illusztrációként, nevük kifejező „próbafordításával”: Porcelaine (Porcelán) az óriás, Cossenain (Cosse=fej, kobak + nain=törpe lehet „Fejtörp”), Tauppin (Taupe=vakondok, taupin=utászkatona a XV. sz.-tól, s mivel a törpét többnyire udvaribolondként is tartják, a Tauppin lehet „Vígundok”) a Joubarde (a Rhebarbe=Rebarbara népies neve és használ a rontás ellen, ezért lehet „Rebarbie”, az Aiguebelle, az intrikus szépség nevének első fele (aigre=éles, savanyú stb. illetve aigu=hegyes, szúrós) alapján lehetne „Szurkaszép”, vagy Eglantier (vadrózsabokor) lovag lehet „Vadrózsaffy”, a Maillart lehet „Buzogány”, s természetesen a hírnököket okkal lehet Loyauté („Hűség”) Bonne Aventure („Jószerecsse”) vagy éppen „Szerencsefi”) névvel illetni, s az értékek, mint Rubie (Rubin), vagy Emeraude (Smaragd), s a divatok mint Satine (Szatén=„Szaténka”) szintűgy megjelennek. Természetesen sok és a fentiekől eltérő névféjtési kísérletre ad lehetőséget „Károly úr regénye”, melynek részletezése nem tartozik a tárgyunkhoz.

¹⁹ CHENERIE: i.m. 203–209. (Névmutató).

ros, Rubie ellen), az ország igen gazdag, Duglouse-ból tengeren közelíthető meg (az út egy hétig tart), a sereg Grilloise kikötőjében száll partra, s onnan rövidesen a király hűségén maradt Libourne városába ér, mely a tengertől nincs messze. Rubie, a főváros, rendelkezik kikötővel, de oda Károly serege nem vízi úton megy. Nem kizárt, hogy a kikötő folyami és nem tengeri. A város gazdag, erősített, palotája és szép temploma van, ahol Károlyt koronázzák.

A különböző országból származókkal szemben diszkrét ellenérzést csak a németek esetében illetve a nápolyiaknál lehet tapasztalni, viszont egyedül a *Boesmes* (csehek) szerepelnek csak negatív színben: árulók, kegyetlenek, hitetlenek... Mindent egybevetve, a szerző(k) nem tekinthető(k) nagyon művelt(ek)nek, hiszen a fenti kérdésekben adott információk alapján egy szerény átlagszintet képvisel(nek).

Ha arra keresünk választ, hogy mivel magyarázható a szerző Magyarország iránti érdeklődése, több tényezőt kell figyelembe vennünk. Mindenekelőtt azt a XII. sz. végétől fellendülő folyamatot, amely a magyar-francia kapcsolatok szinte valamennyi területén kitapintható előrelépést hozott. A társadalom különféle csoportjait érintő, egyre dinamizálódó kapcsolatrendszernek a pilléreit a magyar és francia uralkodóházak közötti, rendre ismétlődő dinasztikus kapcsolatok teremtették meg.²⁰ Magyarország súlya az európai politikában egyre növekszik, szerepe széles körben válik egyre ismeretebbé, s mind szervezesebben illeszkedik bele az európai kereszténység, az európai államok világképébe, legyen az politikai, egyházi-vallási, történelmi, vagy éppen irodalmi. Az itáliai Anjou-dinasztia magyarországi országlásával a magyar-francia-olasz kapcsolatok együttes fejlődésében újabb jelentős változás következett be, ami nem maradt hatástalan a magyar vonatkozások, a magyar „motívumok” terjedésére sem a

---

²⁰ M. L. CHENERIE tanulmánya a magyar vonatkozások esetében döntő részt két francia nyelvű magyar műre támaszkodott: az egyik Gábel Asztrik már idézett tanulmánya (5. sz. l.), a másik az *Histoire de la Hongrie des origines à nos jours*. Ed.: E. Pamlényi. Bp.-Roanne, 1974. Ismeretes, hogy a magyar-francia dinasztikus kapcsolatok a XII. sz.-tól egyre gyakoribbak lettek, s az Anjou-k magyarországi berendezkedésével a folyamat természetesen nem szakadt meg, hiszen „Clémence de Hongrie” és „Béatrice de Hongrie”, Károly Róbert leánytestvérei francia fejedelmi házasságot kötöttek, s a házassági tervek (mint már utaltunk rá) nem álltak meg ezen a ponton. Az egyik legérdekesebb elem, hogy Nagy Lajos még az örökösödési küzdelem egy sajátos fázisába is beavatkozott Franciaországban „Re Giannino” mellett. POÓR A.: „Nagy Lajos király viszonya Giannino di Guccio francia trónkövetelőhöz”. *Értekezések a Történelmi Tudományok Köréből*. XV. 9. sz., és É. LÉONARD: „Louis Ier de Hongrie, protecteur du 'Re Giannino'”. *Revue des Etudes Hongroises*. 1928. 379–384. Az Anjou dinasztikus és területi koncepcióra lásd CSERNUS S.: „Perspectives politiques des tentatives de regroupement territorial au début du XVe siècle: quelques aspects internationaux” in: *Les Pays de l'Entre-Deux au Moyen-Age*. Paris 1989. 155–168.

francia irodalom, sem a (vele szoros kapcsolatban fejlődő) farancia történetírás területén.²¹

Ebbe a folyamatba illik a *Magyarországi Károly regénye* is, mely korántsem, tekinthető elszigetelt próbálkozásnak, mint ahogy azt egy másik, a XIV. sz. végéről származó, a *Charles le Chauve* (Kopasz Károly) címet viselő alkotás bizonyítja, mely geszta formájában dolgozza fel *Mélisant de Hongrie* és fia Fülöp (aki később – a történet szerint magyar király lesz), valamint unokája *Dieudonné de Hongrie*²² történetét, létrehozva így egy jelentős epikus sorozat első alkotóelemét. Megjegyzendő, hogy a *Dieudonné de Hongrie* története egyben egy új dinasztia alapításának és dinamikus fejlődésének története is.²³

A XIV–XV. században született, Magyarországgal kapcsolatban lévő művek döntő többsége – s ebben a kutatók egyetértének – *oeuvre de circonstance*-ként, jelen esetben tehát olyan alkalmi műként jelennek meg, melyek valós történeti alapon nyugszanak, s a korban aktuálpolitikai kapcsolódásuk van. Mindezzel fel kell tételezni azt, hogy a történetben fontos szerepet játszó valós elemek egyike magyar, vagy magyar vonatkozású. (Megbízható támpontot ehhez a XIV–XV. században elsősorban a dinasztikus kapcsolatok biztosítanak.)

Mint említettük, a különböző történeti referenciák kiemelkedően fontossá válnak a *Charles de Hongrie* datálásakor, melynél az a furcsa helyzet áll elő, hogy valamennyi „hagyományos”-nak tekinthető datálási bázis bizonytalan... A történeti referenciáknak a mű datálását eddig megkísérlő kutatók, mindenekelőtt J. Lawrence–Goldstein és M. L. Chénierie, döntő fontosságot tulajdonítottak. Mindkét esetben olyan kitűnő irodalmár–filológus kutatókról van szó, akik a téma, a nyelv, a nyelvezet, az irodalmi struktúra és kontextus kiemelkedő szintű ismerői, s akiket az általuk nagyszerűen művelt terület adatainak relatív bizonytalansága is orientált a történeti háttér, és lehetséges regénybeli kapcsolatainak tanulmányozása felé, olyan-

---

²¹ Vö. CSERNUS, *Mutation...*, és uő. „Lancelot, Roy de Honguerie et de Behaigne Naissance et épanouissement d'un mythe au milieu du XVe siècle”. *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Romanica*. T. XIII. Szeged 1988. 93–117.

²² Tudomásunk szerint a kézirat (melynek szövege hiányos) máig kiadatlan. Jelzete: BN. fr. 24372. A „Dieudonné” („Isten Ajándéka”) névvel csak a királyi vérből származó, tehát nagyra hivatott gyermekeket jelölték. L. F. FLUTRE: „Quelques notes sur Dieudonné de Hongrie, chanson de geste inédite du XIVe siècle”, *Néophilologues* 31 (1947) 106–110.; Uő. 'Dieudonné de Hongrie', *chanson de geste du XIVe siècle* (alias 'Charles le Chauve'), „*Zeitschrift für Romanische Philologie* 68 (1952), 321–400.; R. BOSSUAT: „Charles le Chauve. Etude sur le déclin de l'épopée française. *Les Lettres romanes* 7 (1953), 107–132, 187–199.; uő. *Studien über die Chanson de Charles le Chauve*. Greifswald 1912.

²³ R. BOSSUAT: *Manuel bibliographique de la littérature française du Moyen-Age*. Paris 1971., a Charles le Chauve címszónál. A magyar vonatkozások előfordulására a francia gesztákban lásd még L. KARL: „La Hongrie et les Hongrois dans les Chansons de Geste”. *Revue des Langues Romanes* 51 (1907), 1–38.

nyira, hogy a datálásnál mindketten nagy fontosságot tulajdonítanak e területnek, s így érveik döntő része a történeti összefüggésekre alapozódik. Következtetéseikben azonban egymástól eltérő eredményre jutnak: a mű keletkezését Lawrence–Goldstein 1431–1450 közé teszi, Chênerie pedig 1495–1498 közötti időszakra.²⁴

Lawrence–Goldstein feltételezi, amit M. L. Chênerie is elfogad, és aminél jobb és hitelesebb történeti kiindulópont aligha kínálkozik, hogy a regény főszereplőjének alakját Károly Róbertől mintázták, s annál mi sem természetesebb, hogy a szerző történetét egy, a XV. sz. előtti időszakban (főleg a gesztákban) meglehetősen gyakran szereplő környezetbe tegye (Magyarországra) amit nyilvánvalóan (ha volt ilyen) döntően befolyásolhatott egy Anjou-házhoz igen közel álló mecénás kívánsága.²⁵ Okozhat némi zavart, hogy a szerzők (tényként fogadva el a korabeli Anjou-trónigény legkorábbi időpontját) úgy tudják, hogy az Anjou-dinasztia Magyarországon több mint egy évszázadon át uralkodott (kezdő dátumnak az 1270-es illetve az 1290-es esztendőt tartják, amikor is Mária, V. István magyar király leánya, IV. [Kun] László nővére, nőül megy II. [Anjou] Károly nápoly-szicíliai királyhoz; – illetve amikor IV. László, 1290-ben bekövetkezett halálakor „nővéreére hagyja a trónt”), az Anjou-dinasztia magyarországi uralkodásának a végét pedig 1385-ig, Mária királynő Zsigmonddal kötött házasságáig számítják.²⁶

Hivatkoznak továbbá – úgy érezzük joggal – a Dauphiné-környéki származást is erősítendő, további magyar vonatkozásokra: így II. Jean „Dauphin de Viennois”

---

²⁴ LAWRENCE–GOLDSTEIN: i.m. 53–55. idézi CHENERIE: i.m. XXIV.

²⁵ CHENERIE: i.m. XXIII, XXVIII. a legvalószínűbb mecénások között Jeanne de Laval-t (René király második feleségét) és Anne de Bretagne-t (VIII. Károly hitvesét) említi, s felhívja a figyelmet arra a kissé ködös analógiára, melyet Anne de Bretagne per procura házassága az „öreg” Miksával, illetve valódi házassága VIII. Károllyal kínál, a regénybeli Satine-Duglouse illetve Satine-Károly kapcsolattal. Hasonló analógiát vél felfedezhetőnek a regénybeli „François” illetve „France” hírnök küldetése és a között a tény között, hogy Anne de Bretagne apját „François”-nak hívták, s hogy Bretagne ekkor „tért vissza” Franciaországhoz. Nem említi ugyanakkor, hogy Laval grófjait kötelezően „Guy”-nek hívják (Anne de Laval apja a XIV. Guy), s így igen nehezen elképzelhető, hogy a leggonoszabb áruló a regényben éppen ezt a nevet viselje, miközben a leánya a „megrendelő”.

²⁶ A magyar történelmi kronológia pontosabb tanulmányozása segítségével el lehetett volna kerülni bizonyos félreértéseket, melyeket Chênerie szóvá is tesz Lawrence–Goldstein tanulmányával kapcsolatban. Ugyanakkor az ő figyelme sem terjed ki minden részletre, illetve alternatívára. Ismeretes, hogy az Anjou-trónigényt Magyarországra 1290-től számítják, s az is, hogy Károly Róbert – aki leginkább Károlyként szerette hívatni magát – uralkodásának éveit az első koronázásától, 1301-től számította. Mint ismeretes, az Anjou ház magyarországi országlása Mária királynő tragikus halálával ér véget (1395. máj. 17.). A tanulmányban egyébként tévesen, Mária halálaként az 1385-ös év szerepel. CHENERIE: i.m. XXIII. Magyarország és a korabeli Európa kapcsolataira lásd ENGEL P.: Beilleszkedés Európába a kezdetektől 1440-ig, Bp. 1990. 192, 238, különös tekintettel az Anjouk korára, 262–319. A kiadás alatt lévő Anjou-kori oklevéltár anyaga az 1301. jan. 1. és az 1397. márc. 30. közötti időszakot fogja át. KRISTÓ Gy.: Anjou-kori oklevéltár I., 1303–1305., Bp. – Szeged, 1990., 8.

hitvesére, Béatrice-re, aki Károly Róbert idősebbik húga volt (1318-ban özvegyiségre jutván, a kormányzást fiaira hagyva kegyes életet élt, s az ő személye inspirálta volna Emeraude királyné alakját a regényben), illetve megemlíti Magyarországi Klemenciát, Károly Róbert másik hűgát, aki X. (Hosszú) Lajos hitvese volt, és 1325-ben halt meg. Lawrence-Goldstein ezzel együtt úgy véli, hogy a művet a XV. sz. közepén nem inspirálhatta direkt módon Károly Róbert alakja, s ezért fontosnak tartja kiemelni, hogy „a francia Anjou-k megerősítve érezték jogaikat a magyar trónra, s ez büszkeséggel töltötte el őket”. Ugyanakkor viszont nem ad elemzést az általa javasolt keletkezési időszak történeti eseményeiről (ami a datálási kísérlet érvrendszerét tekintve nem logikus), de azt joggal pontosítja, hogy a regény kézírata nem szerepel sem V., VI., VII. Károly francia királyok, sem René d'Anjou, sem Charles de Maine, sem Anne de Laval könyvtárainak jegyzékében.²⁷

Fontos történeti referenciaként említi (és eddig egyet lehet érteni vele) a *Boesmes* (csehek) jelenlétét a regényben. Több kétséget hagy azonban maga után az az interpretáció, mely szerint *Boesmes* = *mescreens* = *Turcs* (csehek = hitetlenek/álhitűek = törökök), s az, hogy Károly ellenük indított háborúját „*Croisade*”-nak (keresztesháborúnak) fogja föl, nem zárva ki, hogy a husziták elleni kereszteshadjárat tükröződésével van dolgunk.²⁸ Lényeges elemként idézi (amint azt korábban is említettük) a beginák helyzetét, s azt, hogy megítélésük csak V. Márton pápa 1431-es intézkedésének hatására változott pozitív irányba.

M. L. Chénierie nem tesz ellenvetést abban, hogy a történelmi „archetípus” Károly Róbert figurája lenne, s úgy tűnik, hogy az angol kutatónőnek a XIV. sz.-i Magyarországra vonatkozó történeti fejtegetéseit fenntartás nélkül elfogadja. Ugyanakkor lényeges új elemekre hívja fel a figyelmet, mint a fiági dinasztikus leszármazás fontossága, s maga is igen lényegesnek tartja a *Boesmes* (csehek) ábrázolását, valamint a beginák szerepének, a korabeli viszonyok alapján elképzelhetetlen interpretációjának megjelenését. A már említett adatok jelentős részének felhasználásával és „újrastrukturálásával” M. L. Chénierie a mű kelet-kezését a XV. sz. legvégére teszi. Mint ahogy Lawrence-Goldstein, ő is nagy jelentőséget tulajdonít a kereszteshadjárat-motívumnak,

²⁷ CHÉNERIE: i.m. XIII.

²⁸ A kereszteshadjáratoknak általában, köztük a husziták ellenieknek is, nagy visszhangjuk volt a XIV. sz. végétől a XV. sz. végéig terjedő időszakban. K. M. SETTON: *Papacy and the Levant, II. The Fifteenth Century*. Philadelphia 1978.; N. IORGA: „Les aventures 'sarrazines' des Français de Bourgogne”. *Mélanges d'Histoire Générale de l'Université de Cluj I.* Cluj-Kolozsvár 1927. 7–56.; A. S. ATIYA: *The Crusade in the Later Middle Ages*. London 1938.; Y. LACAZE: „Philippe le Bon et le problème hussite: un projet de croisade bourguignon”. *Revue Historique* 241 (1963), 69–99.; KLANICZAY T.: „A kereszteshad eszméje és a Mátyás-mítosz”. *Irodalomtörténeti Füzetek*, Bp. 1975.; CSERNUS S.: „A 'Fehér Lovag'. A Hunyadi-mítosz kérdéséhez a XV. századi francia történeti irodalomban”. In: *Tanulmányok Karácsonyi Béla hetvenedik születésnapjára*. Szeged 1989. 89–97.

hiszen Károly feladata az, hogy megszabadítsa országát a „hitetlenek igájától” (*subjugation des mescreans*).²⁹ Úgy látja, hogy a közvetlen történelmi analógia a többkevesebb gyakorisággal magyar királyi címet is viselő, legalábbis arra folyamatosan igényt tartó francia királyi udvarhoz, pontosabban VIII. Károly francia királynak Itáliát hódoltató alakjához kapcsolódik. VIII. Károly „visszafoglalja” birodalmát Itáliában; a magyar trón iránti érdeklődése valóban nem zárható ki és tudjuk, hogy római bevonulásakor a „keleti aspirációkat” egyértelműen kifejező császári bíbort viselt.³⁰ Nem érezzük viszont kellően megalapozottnak azt a történelmi háttér-bázist, melynek bemutatása alapján a történet VIII. Károly személyéhez való kapcsolását a szerző valószínűsíti. Ha ragaszkodunk ahhoz, hogy francia magyar és esetleg itáliai kapcsolódási pontokat keressünk az uralkodó dinasztiákon belül vagy azok közvetlen környékén, akkor regény kontextusa valóban azt sugallja, hogy olyan időszakot kell találnunk, amikor a magyar-francia kapcsolatok *intenzitása kiemelkedő*, amikor ez *házassági tervekben* is megnyilvánul; amikor egy nagy francia dinasztia egyik tagja, lehetőleg egy Károly, igényt tarthat a magyar és a nápolyi trónra (a két trónigény meglehetősen szorosán kapcsolódik össze a XIV. sz. közepétől a XV. sz. végéig); amilyen kontextusba a *csehek*, mint *gonoszok* és „*mescreans*”-ok beilleszthetők, amikor a legerősebbnek számító öröklési szabályok, a *fiági dinasztikus* öröklés elvei alkalmazhatók, s amikor a főhős vállalkozása, a „*reconquête*”, a *kereszteshadjárat* gondolatával (közvetlenül, vagy közvetve) kapcsolatba hozható. M. L. Chénierie a történelmi „bázis-anyagot” az előbbieknek megfelelően, de helyenként némileg vitathatóan, a XV. sz. utolsó évtizedeire koncentrálna, a következőképp állította össze.

A magyar-francia kapcsolatok *dinasztikus* elemének szerepét nála a VII. Károly leánya (Madeleine) és László magyar király közötti házasság létrehozásával kapcsolatos tárgyalások játsszák (melynek deklaráltan törökellenes, tartalmilag azonban inkább Burgundia-ellenes éle volt), s melyekről tudjuk, hogy az utolsó felvonás drámai színezetet öltött, amennyiben 1457 Karácsonján, amikor a házasságkötési szerződés ünnepélyes megkötésére került volna sor, megérkezett Tours-ba V. László halálhíre. Ez a körülmény meglehetősen nagy visszhangot váltott ki, és M. L. Chénierie annak is jelentőséget tulajdonít, a regény-műfajra való tekintettel teljes joggal, hogy László a francia környezetben „*Lancelot*”-ként vált ismertté.³¹ Megemlíti továbbá, hogy László halálával „kihalt a dinasztia”, s a magyar királynak megválasztott Corvin Mátyás a „*törökök ellen kereszties hadjáratot indított*” (kiemelés tőlem: Cs. S.), de rájött arra,

²⁹ CHÉNERIE: i.m. XXVI.; B. GUENÉE: L'Occident aux XIVe et XVe siècles. Les États. Paris 1984. 111.

³⁰ J. FAVIER: Le temps des principautés. In: Histoire de France. Tome 2. Paris 1984. 423. írja, hogy „1495. február 22-én Nápolyban voltak. VIII. Károly addig ment, hogy bizánci 'bazileusz'-nak öltözött az ünnepélyes bevonulás alkalmából. A nápolyiak jól szórakoztak.”

³¹ CSERNUS: Lancelot..., 99–108.; CHÉNERIE: i.m. XXV.

hogy a „törökök Európából való kiűzése nem képzelhető el a Kereszténység országainak messzemenő segítségével”, majd ebből levonja azt a következtetést, hogy „egy olyan király, aki a Capetingek, tehát Nagy Károly leszármazottja, sokkal alkalmasabb egy kereszteshadjárat vezetésére” mint Mátyás, s egyúttal utal Jó Fülöp burgundi herceg kereszteshadjárat-indítási terveire is.³² Ugyanezzel a kérdéskörrel összefüggésben veszi számba XI. Lajos és VII. Károly dél-franciaországi és itáliai terveit is (melyeket a kereszteshadjárat előkészítésének jelszavával igyekeztek „szalonképessé tenni”), s megállapítja, hogy „VIII. Károly uralkodásával érkezik el az a pillanat, amikor a regény kontextusába illő események sűrűsödni kezdenek, hiszen Károly Dauphiné ura is, és René halálát követően igényt tarthat Itáliára és a magyar trónra is”. A regényben a „*Boesmes*” megjelenését a huszita mozgalom XV. sz. eleji terjedésével magyarázza, s kiemeli, hogy Károly itáliai hadjáratának deklarált céljai között szerepelt az egyház „külső és belső ellenségeinek” a megsemmisítése, s megemlíti, hogy VIII. Ince pápa két ízben is felszólította Károlyt az egyház ellenségeivel szembeni itáliai beavatkozásra: ily módon a regény VIII. Károly itáliai vállalkozásának „oldalvizen” született volna, s vagy az uralkodó halálát követő történelmi változások következtében elvesztett aktualitása, vagy az alkotás irodalmilag közepes színvonala (esetleg mindkettő) miatt merült volna feledésbe.³³ Ennek a datálásnak a beginákkal szembeni tolerancia megjelenése nem mond ellent, s az a feltételezés, hogy a támogatók között Anne de Lavalt (1454–98), René „király” (Anjou herceg és Provence grófja, 1409–1480) hitvesét már korábban szerepeltette, összeköti a feltételezett *mecénás személyét*, a keletkezés valószínű *területét* (Dél-Franciaország), a *dinasztiát*, melyhez a történet elég erőteljesen kapcsolódni látszik, s az imént *vázolt történelmi mozaikot*. Az érvelésnek azonban több gyenge pontja marad, miközben a mecénás és a származási hely azonosításához sem áll rendelkezésünkre igazán megbízható adat. Ha a fenti datálási kísérlet alapjául szolgáló, történeti háttérre vonatkozó érveket alaposabban megvizsgáljuk, számos zavaró elemet találunk; – legalább annyit, mint a Lawrence–Goldstein által javasolt változat esetében. Véleményünk szerint érdemes újragondolni a kereszteshadjáratot kapcsolatos összefüggések fontosságát, és azok regénybéli tükröződését.

Alaposabb vizsgálat sem kell ahhoz, hogy a kereszteshadjáratoknál szokásos, „hagyományosnak” minősíthető szókincs hiányát megállapíthassuk a regényben: a „*croisade*” (kereszteshadjárat), a „*turc*” (török), a „*sarrazzin*” (szaracén), az „*infidèle*” (hitetlen), a „*Terre Sainte*” (Szentföld), a „*Jérusalem*”, a „*Voyage d’Outre-mer*” (Tengerentúli vállalkozás = kereszteshadjárat), az „*ennemie de la foi*” (a hit ellensége)

³² CHENERIE: i.m. XXV., idézi *Histoire de la Hongrie...*, 126.; Y. LACAZE: „Politique 'méditerranéenne' et projets de croisade chez Philippe le Bon: de la chute de Byzance à la victoire chrétienne de Belgrade (mai 1453 juillet 1456)”. *Annales de Bourgogne*. T. 12. No. 161–162. Dijon 1969.

³³ CHENERIE: i.m. XXIV.

egyetlen alkalommal sem fordul elő a regényben. Ráadásul az az összesen egy alkalommal megjelenő két kifejezés („mescreans”, „mahomés”), mely a visszahódítás keresztesháború jellegét adhatja, nem jelenik meg döntő érveként, hanem csupán mellékes elemként: Károly azért foglalja vissza országát, mert az jár neki; s csupán azért, mert a „Boesmes” képhez kapcsolódik (a negatív hatást elősegítendő) a *mescreans* és a *mahomés*, nem érezzük meggyőzőnek azt a törekvést, mely ebből kereszteshadjáratot csinál. Különösen szembeötlő mindez, ha arra az igen lényeges szerepre gondolunk, melyet a Szentföld visszafoglalásának gondolata a korabeli ember világképének alakításában és alakulásában elfoglal, s amit bőségesen igazol a XIV–XV. századi irodalom és historiográfia egyaránt. Elképzelhetetlennek tűnik, hogy Commynes korában, Basin, Chastellain, de La Marche stb. után, Magyarországról és a keresztesháborúról, ha ennek valóban fontossága van, ilyen szegényesen és visszafogottan lehessen szólni...³⁴ Összefoglalva tehát kissé túlzottnak érezzük a kereszteshadjárat-motívum fontosságát a mű datálásánál, ha azonban mégis ragaszkodunk annak jelentőségéhez, akkor is látnunk kell hogy az a törekvés, mely a „Boesmes” és a „Croisade” motívumot összekapcsolja, inkább viszi a regény datálását a XV. század eleje, a huszita törekvések megjelenése, majd az ellenük indított keresztesháborúk kora irányába, ami a XV. század húszas éveiben kulminál; – ám az 1470-es évektől aktualitását végleg elvesztette.³⁵

Általában véve is elgondolkodtató, hogy a XV. század végén egy, a magyar koronára vonatkozó, rendkívül áttételes (fiági dinasztikus leszármazásra csak erőfeszítésekkel visszavezethető) francia igény elegendő-e ahhoz, hogy egy mű döntő fontosságú eleme legyen.

³⁴ A legjellemzőbb példát erre a korban igen nagy befolyással rendelkező burgund hercegi udvar nyújtotta. A „Félelemnélküli” (Sans Peur) nevet igazán Nikápolynál kiérdemlő János burgundi herceg, illetve fia Jó Fülöp udvarának egyik központi témája volt a kereszteshadjárat indításának gondolata, amely természetesen a „Kereszténység” más országaiban, elsősorban a pápának köszönhetően, szintúgy nyitott fülekre talált. G. DOUTREPONT: *La littérature française á la cour des Ducs de Bourgogne*, Paris 1904.; Uő. *Les mises en prose des Épopées et des Romans chevaleresques du XIVe au XVe siècle*. Bruxelles 1939.; CSERNUS S.: „Voyages, récits de voyages et la Hongrie dans la littérature historique et géographique française des XVe et XVIe siècle”. In: *Écrire le Voyage. Actes du Colloque du C.I.E.H.* 1993. 177–197.

³⁵ Csehországban azt az eretnekséget, melyet később „huszitaként” ismert meg a világ, a szakemberek a XIV. sz. közepétől (pontosabban az 1360-as évektől) eredeztetik, Prága püspökének, Ernestnek a Konrad von Waldhausen „eretnek” prédikátor számára kiadott íghirdetési engedélyétől. A huszitizmus gyökereihez kötődő rendkívül erős kritikai hullám IV. Károly császárt sem kímélte; egy Milic nevű prédikátor számára Károly császár a „Gonosz” megtestesülése. A husziták ellen az 1420-as évektől kezdődően öt komolyabb kereszteshadjárat indult; az első jelentősebb megállapodást velük 1436-ban hozták nyilvánosságra, melyet azonban a pápa csak 1485-ben erősített meg. RAPP: i.m. 196–205.; P. GRÉGOIRE: *Kaiser Karl IV. Eine mediävale Kulturpotenz aus dem Hause Luxemburg*. Luxemburg 1984. 73–89. Lásd továbbá F. PALACKÝ: *A huszitizmus története*. Bp. 1984.; a magyar vonatkozásokra TÓTH–SZABÓ P.: *A cseh huszita mozgalmak és uralom története Magyarországon*. Bp. 1917.

A történelmi referenciák számbavételénél azonban úgy tűnik, hogy van egy olyan időszak, mely a regényben megjelenő elemekkel inkább kapcsolatba hozható, s amikor a fentiekben a datálás szempontjából lényegesnek minősíthető problémák koncentráltabban jelennek meg: a XIV. sz. *utolsó két évtizede*; méghozzá a Nagy Lajos halála és Zsigmond nápolyi kereszteshadjárata (1382–1356) közé eső korszak, melyre a figyelmet annál célszerűbb felhívni, mivel a Károly Róberttől V. László haláláig terjedő több mint száz esztendő magyar történelméről a történeti referenciák esetében egyetlen szó sem esik Lawrence–Goldsteinnél, illetve M. L. Chénierie-nél. Az alábbiakban pótoljuk ezt a hiányt az eseményekre vonatkozó rövid emlékeztetővel. Mindenekelőtt lényeges dolog arra emlékeztetni, hogy a francia uralkodók és a magyar Anjou-k közötti kapcsolatok a Károly Róbert uralkodását követő időszakban is folyamatosak, és számos szinten gyümölcsözőek voltak; – tehát ha a történet magjaként elfogadott Károly Róbert-féle „vállalkozást” vesszük alapul, akkor aligha állíthatjuk, hogy az esemény „feledésbe merült”. Ugyanakkor a *dinasztia* hatalmába, a *fiági öröklés* erejébe vetett hit és bizalom lényegi kérdése volt a magyarországi Anjouk nápolyi trónköveteléseinak.³⁶

A francia uralkodókkal való dinasztikus kapcsolatokat is fontos támpontként kezelhetjük, ugyanakkor a magyar Anjouk nápolyi, a nápolyi Anjouk magyarországi, s a „francia” Anjouk nápolyi és magyarországi trónigénye a XIV. század végére fokozatosan beépül a köztudatba. A házassági terve során a két kutatónő egyike sem tesz említést arról a tervről, mely Nagy Lajos két leányának is francia fejedelmi házasságot készített elő (mindkét alkalommal V. Károly másodszülött fia, Orléansi Lajos – a krónikákban Louis de France – volt a kedvezményezett), s ahol a magyar hercegnő hozományát I. Lajos dokumentáltan is igazolt nápolyi illetve dél-franciaországi trónigényei jelentették, s Froissarttól is tudjuk, hogy Orléans-i Lajos „jó ideig úgy írta alá a nevét, hogy Lajos, Magyarország királya”.³⁷ Mindenesetre Nagy Lajos halálát követő-

³⁶ LAWRENCE–GOLDSTEIN: i.m. 55., szintén idézi CHÉNERIE: i.m. XXIV. Nagy Lajos esete is erre utal, aki a „Nápolyi” Anjou-ház fejeként tart igényt a nápolyi trónra, illetve sajátjaként rendelkezik vele. Ennek igazolására korabeli szakvélemény is áll rendelkezésünkre (1376-ból). Piacenzai Lajos jogtudor véleményét, illetve a „Nápolyi Anjou-ház leszármazásáról” készített francia nyelvű dokumentumot közli ÓVÁRY: i.m. 57–73, 73–76.

³⁷ A házassági tervek előbb Katalin és Orléans-i Lajos közötti házasságra vonatkoztak, majd (Katalin halálát követően) Mária és Orléans-i Lajos között kerültek szóba, még Nagy Lajos életében, de különösen a halálát követő években. E. JARRY: „Le projet de mariage entre Louis de France et Catherine de Hongrie”. *Bulletin de la S.H.F.*, 1843. 210–218.; ÁLDÁSY A.: „Adalék Mária királynő diplomáciai összeköttetéseihez”. *Századok* 1896. 542.; WENCZEL G.: I. Mária királynénak Lajos Orléans-i herceggel per procura véghezment házasságáról. Magyar Tudományos Akadémia Értesítője. Bp. 1851.; Froissart Krónikája. Kiad. Kulcsár Zs. Bp. 1974. 228–230, 314–317.; ÓVÁRY: i.m. 37–44, 45–53, 54–56.; WENCZEL G.: Diplomáciai emlékek az Anjou-korból. *Monumenta Hungariae Historica*. III. Bp. 1876. 582, 584–585, 585–586.

en számos olyan, többé-kevésbé „francia kötődésű” uralkodó akadt, köztük több Károly, akiknek magyarországi vagy nápolyi (vagy mindkét) királyságuk visszahódítása lehetett a célja. Joggal idézik B. Guenée fejtegetését, mely szerint „a remény, hogy egy Károly meghódítsa Itáliát, átkeljen a tengeren és Jeruzsálemben uralkodjon, miután támaszul szolgált a XIII. sz. folyamán Anjou Károly törekvéseinek, rendre megjelent egymást követően VI. Károly, VII. Károly, paradox módon XI. Lajos esetében is, míg végül igazolnia kellett VIII. Károly itáliai hadjáratát”.³⁸ Ebből az eszmefuttatásból M. L. Chénierie csupán a VIII. Károlyra vonatkozó utalás lehetőségeit látta kiolvashatónak, holott az idézet ugyanolyan alapon kapcsolható a XIV. sz. végi Károlyokhoz is. (Egyébiránt a XIV. sz. végén a Károlyok viszonylag jelentős „koncentrációja” figyelhető meg a korabeli Európában, illetve a francia-magyar-nápolyi dinasztiák kapcsolódásánál szóba jöhető személyek esetében: V. Károly (1337–1380), VI. Károly (1380–1422), VII. Károly (1422–14), Orléans-i Károly (a költő, a magyar trónra szánt Lajos fia), vagy éppen a nápolyiak: a Martell Károly – Sánta Károly – Kis Károly – Durazzoi Károly „sorozatból” szinte valamennyiük megjelenhet vagy megjelent magyar, illetve nápolyi trónkövetelőként. Számos Károly uralkodott az adott időszakban a Dél-Franciaországgal, illetve a Francia királysággal szoros kapcsolatban lévő területeken,³⁹ sőt, ha a XIV. sz. egyik legnagyobb hatású francia nyelvű prózai alkotójának szövegeit megvizsgáljuk, még bizonyos „károlyosodási tendenciát” is tetten érhetünk: Károly néven szerepel Froissart-nál Anjou I. Lajos gróf, majd herceg (1339–1384), akit

³⁸ CHÉNIÉRIE: i.m. XXIV. által is idézett mű a középkori próféciaák sorából emeli ki a Nagy Károlyhoz kötődőt, B. GUENÉE: *L'Occident aux XIVe et XVe siècles*. Les États. Paris 1981. 108–112.; lásd még: L'Europe. Mythes et traditions. Dir. A. Akoun. Paris 1990. 183–185.

³⁹ A Nagy Károly-mítosz következtében az ő nevét viselni nem egyszer felérhetett egy „politikai programmal”. Különösen érvényes ez abban az esetben, ha – s ez a korban nem ritka eset – egy-egy fejedelem maga választja a Károly nevet, vagy dönt annak használata mellett, mint ahogy ez IV. Károly császár esetében történt, vagy éppen Károly Róbertnél („Caroberto”), aki a Károly nevet használta előszeretettel. ENGEL: i.m. 264., de ugyancsak bizonyítják pl. az Anjou-kori Oklevéltár *Documenta res Hungaricas Tempore Regum Andegavensium Illustrantia*. Szerk.: KRISTÓ Gy. I. (1301–1305), Bp.–Szeged 1990., ill. VII. (1323). Bp.–Szeged 1991., eddig megjelent köteteknek vonatkozó részei is. A korabeli nevesebb Károly nevű uralkodók között megemlíthetjük a navarraiakat II. (Gonosz) Károlyt és III. (Jó) Károlyt, Károly calabriai herceget, I. Johanna apját, vagy éppen Károly német-római császárt (a teljesség igénye nélkül, a már idézettek mellett...). Az Anjou-dinasztiában a Károly névhez való ragaszkodás magyarzatai között célszerű megemlíteni azt a tényt is, hogy I. Anjou Károlynak, a nápolyi Anjou-dinasztia megalapítójának (1226–1285) tekintélye nyilván nagyobb a szokásosnál, különösen olyan körülmények között, hogy szerzője és szereplője is több korabeli műalkotásnak. BOSSUAT: i.m. Charles Ier – címszónál. Az uralkodói névválasztás és a dinasztikus koncepció általánosabb összefüggéseire lásd KLANICZAY G.: Az uralkodók szentsége. Magyar dinasztikus szent-típusok középkori európai összehasonlításban. (Kandidátusi értekezés.) Bp. 1994. 228–229, 237–239. („Le culte des Saints Dynastique eu Europe Centrale”).

Johanna nápolyi királynő az örökösévé tesz, Luxemburgi János cseh király és Tarantói (Anjou) Lajos (1352–1362, Johanna férje) is...⁴⁰

Itt jegyezzük meg, hogy Kis Károly tragikus trónrajutási kísérlete Magyarországon nem maradt visszhang nélkül, s fia, Nápolyi László, akit a francia irodalomban jóval előbb neveztek *Lancelot*-nak, mint V. Lászlót, magyar trónigényét haláláig megtartotta, s a törekvés a nápolyi trónutódokra is továbbhagyományozódott.⁴¹ A regény meseföldrajzánál figyelemre méltó, hogy mind Károly, mind László esetében az örökség megszerzésére Itáliából hajón indultak, a hozzájuk hű maradt tengerparti területeket használták előrenyomulásuk bázisaként, s a magyar trón *fiági öröklésének* jogán léptek fel.

A XIV. sz. eleji és a XIV. sz. végi ellenségeskedések, melyek időnként kemény leszámolás formájában jelentek meg, lehetővé teszik azt, hogy a *Boesmes* (csehek) szerepének bemutatása az eddigiektől eltérő interpretációt kapjon, és kilépjen az először Lawrence–Goldstein által javasolt cseh – eretnek – török, érzésünk szerint meglehetősen merész, és kissé eltúlzott társításból: a csehek gonoszságának ilyen bemutatása összefüggésben állhat azzal a ténnyel, hogy a francia vonulat (Anjouk és Valois-k) magyarországi előrenyomulásának „évszázados” ellenfeleiről van szó: Károly Róbert esetében a „cseh Vencel”, Kis Károly és Orléans-i Lajos esetében a „cseh” Zsigmond és párthíveik jelentik a legnagyobb veszélyt, s ily módon *mescreans* voltuk a főhős érvényesülése akadályának kijáró megjelölésként lehetne értelmezhető, Kis Károly meggyilkolása pedig inspirálhatta a regény kezdő fejezetében leírottakat. A történetre hatásuk lehetett még az 1302–1307 közötti budai eseményeknek is, melyek a Vencel (László)-pártiak, köztük Buda, pápai átok alá vetését hozták, s Petermann cseh-párti budai rektor nevéhez fűződtek.⁴² Lényeges megemlíteni azt is, hogy magyar vonatkozású francia dinasztikus tervek 1385 és 1457 között nem voltak napirenden: a

---

⁴⁰ Ez a tény még akkor is figyelemreméltó, ha tudjuk, hogy Froissart más esetben is „kever” neveket (pl. Zsigmondot Henriknek hívja.) FROISSART, 377, 381–382.

⁴¹ CHENERIE: i.m. XXV., Mint ismeretes, Nápolyi László (1387–1414) mindent megtett a magyar trón megszerzése érdekében (még a törökkel való szövetkezéstől sem riadt vissza). A „Lancelot”-elem megjelenésére lásd G. CHASTELLAIN: Oeuvres. Publ. Kervyn de Lettenhowe. Bruxelles 1863–64. I–VIII., T. VIII. 84., és CSERNUS: Lancelot..., 99–108.

⁴² A budai tragikus események kronológiája ismert: II. (Kis) Károly ellen merényletet követnek el a Garai Miklós volt nádorhoz húzó főúri csoportosulás tagjai 1386. február 7-én, amikor is Forgách Balázs pohárnokmester halálos sebet ejt a királyon, aki február 24-én hal bele sebeibe. Halálával – ez is lehet motívum-értékű – egy trónkövetelő gyermeket hagy maga után. Ugyanakkor, hosszabb távon, a pápai átokkal sújtott Kis Károly nem lehetett „önmagában” ideális regény-főhős, arról nem is szólva, hogy kemény harcban állt az ún. II. Anjou (hercegi) dinasztia Nápolyra áhítozó képviselőivel. Vö.: Képes Krónika, ford. BELLUS I., Bp. 1986. 240–245., KUBINYI A.: „A budai német patriciátus társadalmi helyzete családi összeköttetéscinek tükrében a XIII. századtól a XV. sz. második feléig”. *Levéltári Közlemények* 1973, 219–220.

magyar trónon ülő Zsigmond uralmának jogosságát (főleg császárrá választása, majd a konstanzi zsinaton játszott fontos szerepe, valamint a törökellenes kereszteshadjárat tervének ébrentartása és személyéhez kapcsolása után) csak Nápolyi László (Lancelot) vonta kétségbe következetesen.⁴³ Hangsúlyoznunk kell továbbá, hogy a Zsigmond-korban a magyar-francia kapcsolatok igen intenzívek voltak, s az együttműködés számos területére terjedtek ki: közülük pedig a legfontosabb, „legdokumentáltabb” Franciaországban is a kereszteshadjáratok kérdésköréhez kapcsolódó terület volt, így ennek minimális szerepe egy XV. sz.-i regényben elég nehezen tűnik érthetőnek.⁴⁴ Ebben az összefüggésben különös fontosságot nyerhetnek azok az ellenvetések, melyeket a rendelkezésre álló adatok bizonytalansága következtében, M. L. Chénierie saját datálásával szemben maga is felhoz.⁴⁵ A XIV. és a XV. sz. fordulója irányába orientálhatja a kutatót néhány más motívum is, mint Károly megőrülése, hiszen tudjuk, hogy VI. Károly francia királynak ez volt a betegsége, s krónikások előtt is köztudottnak számító módon VI. Károly rohamai rendszeresen vissza-visszatértek,⁴⁶ vagy éppen I. Anjou Lajos (1339–1384) akit Johanna az „örökösévé” tesz, valamint II. Anjou Lajos (1377–1417), az előző fia, aki Nápoly-Szicília-Jeruzsálem és Aragónia királyságait kívánta (sikertelenül) megszerezni pápai támogatással, s akinek leánya VII. Károly hitvese lesz.⁴⁷ Ugyanebbe az irányba mutathat a *Boucicaut* (*Boussigault*, *Boussiquault*) név megjelenése a műben, hiszen ezen a néven és egymást követően két jelentős és ismert személyiség élt Franciaországban a XIV. sz. második felében, illetve a XV. század elején.⁴⁸ Ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy (elsősorban az itáliai

⁴³ Nápolyi László 1391-től több alkalommal tett sikertelen kísérletet jogainak érvényesítésére; bázisát a Magyar Királyság dél-nyugati területei adták; 1403-ban maga is partraszáll seregei élén, s – mint ismeretes – Zárban az esztergoni érsek (Kanizsai) egy alkalmi koronával királlyá is koronázza. Ez a tény is érdekes lehet a regény „földrajza” szempontjából, hiszen ez a változat a Magyar Királyság „visszhódításának” a Károly-Róbert óta kialakult „koreográfiája”, amint azt a regény is sejtetni enged.

⁴⁴ BOSSUAT: i.m. „Croisades”-címszónál, továbbá CSERNUS: A „Fehér Lovag”... 81–83., és uő. A XV. századi... 1006–1008.

⁴⁵ CHÉNIERIE: i.m. XXIX.

⁴⁶ VI. Károly (1368–1422) 1380-ban kerül a trónra, nyolc esztendeig él nagybátyjai gyámsága alatt. Elméje 1392–93 folyamán fokozatosan elborul. Froissart, 302–309.; F. AUTRAND: Charles VI. Paris 1986. 271–329.; G. DODU: „La folie de Charles VI.” *Revue Historique* 150 (1925), 161–188.

⁴⁷ VII. Károly (1422–1461) hitvese René király leánya, Anjou Mária lesz, aki mintegy átviszi az Anjou-k nápolyi trónigényét a francia uralkodóházba.

⁴⁸ Az egyik Boucicaut, Jean le Meingre, korának híres hadvezére, a Francia királyság marsallja lett (1356-ban) és 1368-ig élt. A másik még ismertebb személyiség (1366–1421), „mintalovag” és hadvezér, aki részt vesz a nikápolyi ütközetben, Genova francia kormányzója, majd az azincourt-i ütközetben (1414) angol fogságba esik és ott is hal meg. Emlékiratai a kor fontos dokumentumai. *Livre des Faits du bon Messire Jean le Maingre dit Mareschal de Boucicaut*. Éd. MICHAUD-POUJOLAT: Nouvelle Collection des Mémoires pour servir à l'histoire de France. T. 2. Paris 1836. 135–246., és *Livre des Faits du bon messire Jehan le Maingre dit Boucicaut, Mareschal de France et gouverneur de Jennes*. Krit. kiad.: D. ALANDE:

Anjouk örökösödési komplikációi, s a rendszeres külföldi (elsősorban pápai, majd franciaországi vagy éppen aragóniai) beavatkozások következtében a XV. sz. folyamán „magyar trónigényhez jutni” nem volt különösebben nehéz dolog: példaként idézhetjük Jacques de Bourbon esetét, aki egy ideig II. Johanna nápolyi királynő férje volt, s így jutott azokhoz a címekhez, melyeket hitvese használt, s annak, hogy előszeretettel alkalmazta is őket, több helyen is nyoma van.⁴⁹

A datáláshoz nélkülözhetetlen bizonyosságok hiánya mindenképpen arra kell hogy intsen minket, hogy a *Charles de Hongrie* keletkezési idejének meghatározásával kapcsolatban továbbra is óvatosan fogalmazzunk. Láttuk, hogy a lehetséges történelmi referenciák azonosítása terén a kutatók között igazán lényeges eltérés nem mutatkozott, s valamennyien valószínűsítették, hogy a regény története mögött magyarországi trónigények, dinasztikus kapcsolatok, húzódnak meg; s a csehek szerepének értelmezése, a beginák megjelenésének oka, valamint a kereszteshadjárat-motívum esetleges bekapcsolása tartozott a fő motívumok közé, melyeket számos, a történet szempontjából kisebb jelentőségűnek tűnő, de a mű datálását elősegítő információ egészített ki.

A fentiek vizsgálata alapján úgy érezzük, hogy a fő motívumok és a kiegészítő információk „sűrűsödési időszaka” leginkább a XIV. sz. végére tehető. Valószínűnek látszik, hogy az archetípus Károly Róbert-féle történetre (mely nem merülhetett feledésbe a XIV. sz. során, erről a meglehetősen szoros francia–magyar dinasztikus és politikai kapcsolatok is gondoskodtak) a Magyarországra vonatkozó információk több történelmi rétege rakódott rá. A datálás szempontjából is lényegesnek tartjuk azt a megállapítást, hogy ez a regény nem egyszerűen csak „mese a hatalomról”, mint több más középkori társa, hanem egy olyan koncepciót tükröz, mely annak egyik „klasszikus” módja – a fiágon öröklődő dinasztikus királyság – mellett tesz hitet, s amelyre a XIV. századi Anjouk is előszeretettel építették politikájukat. A regénybeli Magyarország pedig ez esetben nem csak mint „mescország” szerepel, mint ahogy az Marczali Henrik már idézett megjegyzéséből kitűnhet, hanem valahol a valóság és a mese, a

---

Textes Littéraires Français. I–III. Genève 1985.

⁴⁹ Jacques de Bourbon könyvein lehetett olvasni azt a megjegyzést, melyet Marczali is idéz, hogy: „Iste liber est Jacobi II. dei gratia Jerus., Sicilie Hungarie, Dalmacie ac Croacie, Serbie, Lodomerie, Bulgarie regis”. MARCZALI: i.m. 88. A Franciaországban legismertebb „magyar” király, aki királyságainak számában és valós birtokainak lehetőségeivel az egyik leghíresebb korabeli uralkodó, René király volt. René magyar királyi aspirációinak köszönhető, hogy a korabeli ábrázolóművészet és nyugat-európai dekorációs művészet számos területén vannak jelen Magyarországra utaló elemek, a leggyakrabban természetesen René címerpajzsain, melybe a Magyar királyság szimbólumait 1434-től emelte bele. M-L. DES GARETS: *Le Roi René. Un artisan de la Renaissance Française au XVe siècle. (1409–1480)*. Paris 1980. Az európai Anjou-szimbolikára lásd még Ch. de MÉRENDOL: *Le Roi René et la seconde maison d'Anjou. Emblématique, Art, Histoire*. Paris 1987.

*történelem és a fikció határmesgyéjén helyezkedik el, mely a történethez biztosítja a szükséges „egzotikumot”, de amelynek esetében jól érezhető, hogy valóban a korabeli királyságok egyik leghatalmasabbjáról van szó, mely tehetős, gazdag (s talán az is érzékelhető, hogy *mescreans* [hitetlen] erők veszélyeztetik), s a korabeli ember világképében ott található meg ahová maguk a „királyságukat visszahódítani” kívánó trónkövetelők konkrét hadi erővel alátámasztott, vagy éppen gyengeségével is megmosolyogtató ám gyakran határtalan csökönyösségű elképzeléseikben fokozatosan elhelyezték, s címeiket ismételve rendre hangsúlyozták: Jeruzsálem, Nápoly-Szicília királyságai mellett, a többi nagy keresztény királysághoz integrálva.*

FÜGGELÉK

„A magyarországi Károly úr regénye” (tartalom)

Gault, Magyarország királya és hitvese *Emeraude* (aki a német császár unoka-húga) örvendeznek kései gyermekük, Károly születésén, ám az országot állandó veszély fenyegeti a *csehek* (Boysmes, Boymians, Boesmes) részéről, akik rendszeresen az ország pusztulására törnek. Mindeztidáig azonban Gault király sikerrel verte vissza támadásaikat. Az egyik győztes csatában foglyul ejtett a király közülük egy urat, aki azt színelte ezután, hogy kereszténnyé lett. Guy úr azonban csak a király figyelmének elaltatása érdekében cselekedett így, s miközben hízelgéssel megnyerte Gault jóindulatát, és annyira a bizalmába férkőzött, hogy a király rábízta Magyarország fővárosának *Rubie*-nek az őrzését is, azon mesterkedett, hogy az országot a csehek kezére játssza. Elérkezett a várt alkalom, amikor a király harcosai átmenetileg visszavonultak saját birtokaikra, s *Rubie*-t erős őrizet nélkül hagyták. Ekkor Guy titokban értesítette az ellenség fővezérét, hogy itt az alkalom a leszámolásra, azok pedig legott megjelentek *Rubie* kikötőjében és a várkapuk előtt, betörték a városba s „hitetlen csatakiáltások” (*enseigne des mescreans*) közepette lemészárolták a város védőit és lakóit. Menekült ki merre látott, s hírül vitték más keresztény városokba, hogy készüljenek a védekezésre. Gault királyt a támadás ebéd közben érte, s mikor a palotában elfogták őt és embereit a támadók, ellenállásra sem nagyon volt módja. Ott a csehek ura felszólította őt: „Magyarország királya, valljad a mi törvényeinket, vagy tüstént lenyakazunk!” S a király legott válaszolt is: „Hamis, gonosz hitetlen, én megvetem törvényeidet és bálványaidat (mahomés)...” A kézirat itt sérült; a folytatásból azonban tudjuk, hogy a király életével fizetett az ellenszegülésért. Az anya menekülését egy hű szolgáló segítette, aki gyermekével együtt megmentette őket, s a kimerült anyának és fiának támaszt nyújtott. Ezt követően a fáradtan alvó anyától egy *Tauppin* nevű bolond ellopja a kisdedit, s úrnőjéhez, *Goderes* úrhölgyhöz viszi, aki a gyermeket sajátjaként neveli. *Emeraude*, aki fiát végleg elveszettnek hiszi, a beginák Franchise-ben lévő kolostorában talál menedéket.

A cselekmény másik szálán *Duglose* királya, idős kora ellenére, házasságra készül, létrehozza a Rózsalovagok Rendjét és fényes bajvívásokat rendez. Követei útján nőül kéri *Satine* hercegnőt, akinek szépségéről sokat hallott. *Satine* életét, – aki nem nagy meglepéssel veszi tudomásul hogy egy aggastyán hitvesévé lesz – udvari ünnepek és bajvívások sora hivatott színesíteni. Időközben Károly, aki *Goderes* úrnő két unokaöccsével együtt kitűnő nevelést kap, eléri tizennyolcadik életévét, találkozik egy remetével, aki apjának egykori fegyvertársa volt és aki őt felismeri. Károly így

tudja meg, hogy ő Magyarország királyának a fia és jogos örököse. Elhatározza azonban, hogy származását egyelőre titokban tartja, s úgy dönt, hogy csupán anyjával közöljék a hírt, hogy életben maradt.

Károly, aki apjához méltó kíván lenni, a lovagok sorába óhajt jutni. Előkészületként Goderes úrhölgytől kék színű fegyvereket kér. *Avrantine* hercege lovaggá üti őt, unokafivéréivel valamint saját fiaival egyetemben (Montferrat, Lamer, Boussigault, Franczoys). Ezután kalandok sora következik.

A Károlyra váró kalandok közül az első, hogy megment egy ifjú hölgyet, akit négy lovag üldöz, megöl egy óriást és egy griffmadarat, megszabadít egy varázslat alól több Rózsalovagot, s ajánlásukat kéri Duglose királyához, aki már kíváncsian kutatja a dicsőséges Kék Lovag kilétét.

Közben társai is sikereket érnek el, Lamer válaszol egy Rózsalovag kihívására és legyőzi őt, majd barátokká lesznek; Boucicaut egy forrásnál megment egy ifjú hölgyet, *Cherry*-t és az apját, s az ifjak egymásnak szerelmet fogadnak.

Egy vadászat alkalmával Satine-t elrabolja egy szörnyeteg. A király vigasztalan, ám Károly megöli a szörnyet, s a két főszereplő szerelemre gyúl egymás iránt. Ekkor Károly, egyelőre titoktartást kérve, felfedi valódi nevét és származását. A többi lovaggal együtt, akik számos próbatételen esnek át, Károly is Duglose királyának udvarába megy, s a király által rendezett lovagi torna győztese lesz. A fényes győzelmet követően ismét útrakerel, és kalandok sorát éli meg: vadembereket, szárnyas lovagot öl meg, fog-ságban lévő szűzet szabadít ki (*Joubarde*), de szerelmének ellenáll, istenítélet-párviadalban szabadítja meg Satine barátnőjét (*Orege*) a máglyahaláltól, *Ridemore* lovagot, fegyverbarátját, hat rózsalovaggal együtt kiszabadítja a *Könyörtelen Lovag* (*Chevalier Sans Merci*) rabságából, és még számos egyéb hőstettet hajt végre, melyek során mindig példamutatóan cselekszik. Károly dicső kalandjainak egy része különböző hölgyekhez kapcsolódik, akikkel mindannyiszor kifogástalanul viselkedik, és többé-kevésbé erőteljes csábításainak (ha erre sor kerül) határozottan ellenáll. Mind győzelmeinek, mind ellenállásainak hírért rendre megviszi valaki Duglose királyához és királynőjéhez (gyakran maga az érintett, akit Károly küld oda hírral, vagy éppen a győzelme jogán elnyert kincsekkel együtt). Amikor az egyik visszautasított szerelmes hölgy (*Aiguebelle*, intrikába fog és elhítteti Satine-nal, hogy Károly viszonzta szerelmét, és ez Károly tudomására jut, az elkeseredett lovag elbujdosik és megőrül. Az örületből *Joubarde* csodafüvei gyógyítják ki.) Az események úgy alakulnak, hogy Satine-t lelkiismeretfurdalás kezd gyötörni Károssal kapcsolatban, s egyre nyugtalanabb, hogy a szerelmes keresésére indult lovagok dolguk végezetlenül térnek vissza, s így hét lovag kíséretében ő maga indul utána beginaruhát öltve. *Joubarde* kastélyában találak egymásra, és összebékülnek. Tekintettel azonban a kötelező hitvesi hűségre, a többi lovag előtt Satine nem kívánja megvallani szerelmét Károly iránt, sőt Duglose király iránti hűségének ad kifejezést. A történet ismét Duglose királyának udvarában folytató-

dik, és döntő fordulatot vesz: a király egy vadászat alkalmával sebet kap és meghal. Lamer, hasonlóan több már említett lovaghoz, akiket sorsuk Károlyhoz kötött, meg-nősül és egy új lovagrendet alapít, a *Gerlicék Rendjét* (Ordere des Chevaliers de la Tourterelle). Férje halálát követően Satine *Ragamosse* hercegségét kapja, s titkos fo-gadalmat köt Károllyal, hogy a hitvese lesz. Ezt követően Károly Magyarország vissza-hódítására indul, Satine pedig kegyes cselekedetekkel tölti idejét. Ezzel a színhely ismét Magyarország lesz.

Károly, mintegy húszezres lelkes sereg élén a tenger felé tart, hogy azon átkelve Magyarországra induljon. Tekintettel arra, hogy ő mindenfelé nagy szeretetnek örvendett, serege egyre gyarapszik, sorra jönnek a segítségére. (Az érkezők között természetesen régi jóbarátok és nemes rokonok is vannak, s minden újabb találkozás alkalmat ad fényes ünnepségek rendezésére). Károly a sereg útrakelése előtt lelkesítő szavakat intéz kapitányaihoz, amikor Duglouse flottája készenlétben áll, hogy a csapa-tokat Magyarországra szállítsa. A főemberek (köztük Avratine és Romances hercegei valamint Belle-Osane grófja) Károly hajóján indulnak a nyílt tenger felé, s jó széllel egy hét sem kellett, hogy *Grilloise* kikötőjébe érkezzenek. Legott lóra szálltak, s elin-dultak a közeli *Libourne* városába, mely nem került a csehek (*Boesmes*) kezére, mivel egy hűséges nemesúr, *Gautage* (aki birtokait a magyar királytól kapta) vitézül védel-mezte. (Gautage-ról azt is megtudjuk, hogy amint tudomására jutott, hogy mi lett a magyar király sorsa, egyéb birtokait hátrahagyva, minden erejét e város védelmére fordította.) A csehek váratlan betörésétől tartó Gautage úr, látva az érkező idegen sereget, riadót fújat, és Károly hírnökét, cseltől tartva, gyanakvással fogadja, hiszen a remete, aki Gault király halálhírét hozta, arról, hogy a király gyermeke túlélte a táma-dást, nem tett említést. Károlyt nagyon megnyugtatta a hír, hogy a városban „kereszté-nyek” (*Chrestiens*) vannak, és készségesen elfogadja Gautage gyanakvó alapállásának indokait, s előbb, a várkapitány kérésének megfelelően, Avratine herceg tisztázza a helyzetet. Károly bevonulását a városba örömmünnpel kíséri, majd a további harcra in-duló csapat vezérkara a terveket beszéli meg. Károly köszönetet mond a várkapitány-nak bátor helytállásáért, hűségéért, s ígéretet tesz neki arra, hogy busás jutalomban lesz része. Gautage tájékoztatja a Magyarország visszahódítására induló urakat, hogy a „csehek Rubie városában vannak”, közöttük egy újonnan érkezett úr, *Malifer*, a nagy-hatalmú vezér. Ő, és az áruló Guy kormányozzák a várost, s kísérleteket tettek Li-bourne elfoglalására is, de az erős ellenállás, az éberség megghiúsította terveiket. A várkapitány ezt követően arra biztatja Károlyt, hogy Rubie ostromát mielőbb kezdje meg, aki a javaslatot elfogadja, s miután aznap vendégül látják a város előkelőit, más-nap, az ostromhoz szükséges eszközökkel felszerelve, a reggeli mise meghallgatását követően Rubie irányába vették útjukat.

Amint a város alá érkeztek, ostromlétraikat a falakhoz támasztották, s rajtuk Károly elsőként indult támadásra a harcosok élén. Amint a csehek a zajt meghallották,

igyekeztek fegyverre kapni és védelmüket megszervezni; – Károly emberei azonban oroszláncként harcoltak, lovagjai kinyitották a várkapukat, s az ellenséget kézitusában leölték. Károly egyenesen a palotához vágatott, ahol rátalált Malifer-re és az áruló Guy-re. A már fegyverben lévő Malifert párviadalban megölte, fejét levágta és lándzsára tűzve Rubie főkapujára tétette. Guy-t, a hűtlen árulót, aki hiába próbált menekülni, elfogta, s hívatta a városi hóhért, meghagyván neki, hogy foglyát vigye azonnal a vérpadra, s előbb tagjait vágja le, majd nyakazza le. A hóhér a parancs szerint cselekedett, a gaz főúr végtagjait a város négy kapujára szögezték, testének maradvékát pedig a bitóra akasztották.

Ezután Károly számba vétette a városban talált kincseket, s szétszította katonái között, ami gazdagságot pedig a palotában talált, azt közvetlen kíséretének biztosította. Másnap a templomban kegyes adományokat tett, s a városba özönlő, örvendező előkelők és nemes lovagok több napos ünnepre gyűltek össze. Az ország többi részének meghódítását követően Károly embereit maradásra kérte, ő maga pedig, a koronázási ceremóniára készülve édesanyjáért indult. Unokafivéreivel és száz jó lovassal ismét átkel a tengeren, a *Franchise*-ban lévő beginakolostorba megy, ahol már tudják az örömhírt, hogy királyságát visszaszerezte. Az apátságnak gazdag adományokat tesz, s anyjával együtt elindulnak a magyarországi koronázásra, ahová magukkal viszik az őt felnevelő Goderes úrhölgyet is. Rubie-ben a koronázás igen ünnepélyes külsőségek között zajlik a város nagytemplomában, ahová Károly pompázatos királyi öltözékben vonul be, miközben „a koronát előtte viszik”. A ceremóniát követően több hetes nagy mulatság következik; a vígságban csak a király mutat méltóságteljes visszafogottságot.

Az ünneplést követő második hét végén a királynő és Goderes úrhölgy visszatérnek saját országukba, adományokkal dúsan megrakodva, Károly pedig elkezd bejárni országát, hogy királysága minden területét megismerje. Bármerre is visz az útja, mindenhol nagy megbecsülés és szeretet övezi.

Eközben Satine hercegségével ismerkedik, ahol nagy népszerűségnek örvend. Szépségének és jóságának gyorsan híre megy, s *Auvremaine* hercege feleségül kéri. Mivel Satine a kérést elhárítja, a herceg úgy határoz, hogy fegyverrel szerzi meg őt és a hercegséget. A veszélyeztetett helyzetben lévő ifjú özvegy azt a tanácsot kapja hű embereitől, hogy forduljon segítségért Magyarország királyához. Megfogadván a jó tanácsot, hírnökét, *France*-ot, ajánlólevéllel látja el és Magyarországra meneszti Károly segítségét kérve szorongatott helyzetében. *France*, átkelve szárazon és vízen, az idilli állapotokat mutató Magyarországra ér (ez a helyzet az ország bölcs királyának köszönhető), a király elé jut, aki módfelett örvendezik azon, hogy Satine segítségére lehet: örömeiben *France*-nak „háromszáz magyar forintot ad”, és azt az ígéretet teszi, hogy három héten belül a helyszínre siet.

Károly ezekután késedelem nélkül összehívja fegyvereseit, lovagjait, és útnak indul. Útközben találkozik Auvremaine herceggel, akinek serege éppen Satine és hercegsége erőszakos meghódítására készül. Károly négy szemközt szól vele, feddőleg beszél hozzá, mondván, hogy nem való a királynő vesztére törni azért, mert nem kívánja szerelmét viszonzni, mert hát lehetséges, hogy nem akar házasodni, vagy éppen mást szeret, s ez olyan dolog, amit nem illő egy lovagnak „nem tiszteletben tartani”. A herceg azonban arra hivatkozik, hogy szerelme oly nagy, hogy nem nyerhet más módon orvoslást. Kettejük párbeszédét követően személyes párviadalra kerül sor közöttük: kemény és szoros küzdelem után Károly legyőzi ellenfelét, aki legyőzőjének hűséget fogad, s invitálására vele tart a királynő udvarába, és kéri (el is nyeri) annak bocsánatát. Rövidesen sor kerül Károly és Satine eljegyzésére, majd egy héttel később az esküvőre is, valamennyi dicső lovag és úrhölgy jelenlétében. (Ez az első és egyetlen ünnepség, ahol Károly is táncol.) A násznép rövidesen visszavonul, majd hasonlóképpen cselekszik a királyi pár is. Auvremaine herceg gyorsan vigasztalódik, mert ismét halálosan szerelmes lesz, ezúttal az esküvőn jelenlévő egyik hölgybe; – házasságukat Károly segítségével sikerül létrehozni. A vigasságot követően Ramagosse hercegségének fővárosából, *Clervoye* kikötőjéből a királyi pár Magyarországra indul; útjuk nyolc napig tart.

Magyarországon minden eddigit felülmúló fogadtatásban van részük. Károly anyja és hitvese nagyszerűen megértik egymást, s egy hónapon át tart az ünneplés, melynek eltelte után csak a legközelebbi barátok maradnak és folytatják tovább a vigasságot, minekutána Károly anyja jelzi végérvényes visszavonulási szándékát a beginák kolostorába, ahová a királyi udvartartás is elkíséri.

A visszaúton Károlyra újabb megpróbáltatások várnak: egy lovag, aki hallotta hogy „Károly a világ legnemesebb és legbátrabb lovagja”, párviadalra hívja őt, úgy, hogy sorjában ötven ellenféllel kell megmérkőznie. Károly legyőzi mind az ötven lovagot, s hírnöke útján tájékoztatja a sikerről Satine-t; a legyőzött lovagok pedig sorban Satine elé vonulnak, aki – férje unszolására – visszaadja szabadságukat, s egyben meghívja őket a királyi udvar mulatságaira. Ismét bebizonyosodik, hogy Károlyhoz mérhető lovag nem létezik, s hogy Satine a legszebb és a legbölcsebb királyné.

Az ünneplésnek – vigasságnak egyszer azonban csak vége szakad, a vendégek elbúcsúznak és visszatérnek saját országukba. A békében, boldogságban, vidámságban élő királyi párt ezután is sokan keresik fel, a rászorulókon rendre segítenek, s jótéteményeik miatt „az egész világ csak jót mond róluk”. Tisztes kort élnek meg így békében és szeretetben, „megőrizvén testük-lelkük tisztaságát, sok szép gyermekük születik, fiúk s leányok egyaránt, s egyik leányukat a francia király hitveséül adják, de a többiek is előkelő házasságok várományosai lesznek”.

Histoire et fiction: Le Roman de Messire Charles de Hongrie

L'existence d'un roman arthurien, lié à l'aventure d'un roi de Hongrie, a été révélée pour la première fois dans l'historiographie hongroise par les recherches systématiques menées au cours de la deuxième moitié du 19e siècle. Les travaux récents mettent à la disposition des chercheurs des textes jusqu'ici peu accessibles, dont le Roman de Messire Charles de Hongrie.

Le manuscrit, dont l'édition excellente nous devons à M. L. Chênerie, est une copie du début du 16e siècle, reliée à deux autres manuscrits médiévaux. Son auteur est inconnu, ainsi que le destinataire éventuel de l'oeuvre et la date de sa rédaction, ce qui rend extrêmement difficile la présentation et la datation du texte. Faute d'appui linguistique solide, les tentatives de datation se fondent sur les repères historiques transmis par le texte. Tout porte à croire, que les deux datations connues, celles de Lawrence-Goldstein (milieu du XVe siècle) et de M.-L. Chênerie (extrême fin du 15e siècle) – du point de vue historique – ne sont pas suffisamment fondées.

D'après les renseignements historiques, le roman est lié à la personne et à l'histoire de l'arrivée au trône hongrois de Charles Robert (Caroberto), et date vraisemblablement du XIVe siècle. La reprise du thème n'est peut-être pas étrangère à l'aventure malheureuse de Charles de Durras.

Notre étude propose donc une nouvelle datation et s'efforce de nuancer les analyses historiques des deux excellentes spécialistes de langue et de littérature médiévales, en soulignant le caractère „fable sur le pouvoir” du roman, dominé par l'exaltation du pouvoir royal, de l'hérédité dynastique liée aux droits de l'aîné de la lignée masculine, et présente le roman comme un témoignage de la présence du Royaume de Hongrie et de son roi dans l'univers de la Chrétienté médiévale où ils occupent une place prestigieuse, annonçant déjà l'image qu'avait l'Europe de la Renaissance au XVe siècle sur la Hongrie.

GALAMB GYÖRGY

A MOLNÁR, AZ INKVIZÍTOR ÉS A TÖRTÉNÉSZ

(Megjegyzések Carlo Ginzburg népi kultúrával kapcsolatos műveéhez)

1. Ma amikor számos jele van az egyes tudományágak közeledésének és művelőik egyre intenzívebb eszmecseréjének, talán nem érdektelen szót ejteni Carlo Ginzburg olasz történész azokról az elismerést és kritikát egyaránt kiváltó műveiről, amelyek a történettudomány, a történeti néprajz és a kulturális antropológia határmezsgyéjén mozognak.

1966-ban jelent meg a szerző *I benandanti...* című munkája, amely az észak-kelet-olaszországi Friuli tartományban az úgynevezett *benandanték* alakja köré fonódott népi hiedelemvilágot és annak az egymást követő inkvizíciós vizsgálatok, valamint a helyi közvélemény nyomására bekövetkezett boszorkányhitté váló torzulását vizsgálja. A könyvben, amely a *Stregoneria e culti agrari tra Cinquecento e Seicento* (Boszorkányság és agrárkultuszok a XVI–XVII. században) alcímet viseli, fölmerül az a hipotézis, hogy ezek a termékenységgel és az ártó erők megfékezésével kapcsolatos hiedelmek nem egyedülálló jelenséget alkotnak, hanem párhuzamaik megtalálhatók más eurázsiai népek folklórjában.¹ E művében azonban Ginzburg még csak a Litvániában a farkasemberrel kapcsolatos képzeteket és hiedelmeket hozza föl példának. Az 1976-ban kiadott (és 1991-ben magyarul is megjelent) *A sajt és a kukacok* című könyvében is csak utalásokat és feltételezéseket találhatunk arra vonatkozóan, hogy az eretnekség gyanújával perbefogott molnárnak, Menocchióknak a világ teremtéséről vallott nézetei feltűnően hasonlítanak egyes indiai és altáj-vidéki mítoszok kozmogóniájához. A szerző nem megy tovább, mint hogy megkockáztasson egy hipotézist, mely szerint ezek a „bámulatos egybeesések” egy szájhagyomány útján továbbélő, „nyelvi határokon felülemelkedő ezeréves világteremtés-hagyomány” létezéséről tanúskodnának.²

De az 1989-ben napvilágot látott *Storia notturna* (Éjszakai történet) már annak a Ginzburgot régóta foglalkoztató gondolatnak a módszeres kibontása, hogy az európai boszorkányhitnek az eurázsiai népek sámánisztikus vallásaival közös gyökerei vannak.³ A szerző egy 1984-es tanulmányában elismerte: nehézségei fognak származni

¹ C. GINZBURG: *I benandanti. Stregoneria e culti agrari tra Cinque e Seicento*. Torino 1966. XIII.

² GINZBURG: *A sajt és a kukacok*. Budapest 1991. 158.

³ GINZBURG: *Storia notturna. Una decifrazione del sabba*. Torino 1989.

abból, hogy a történeti megismerés eszközei, például a hagyományos forráskritika, nem sokat árulnak el a mítoszok és a hiedelmek időbeli alakulásáról, valamint abból, hogy a kétségtelen hasonlóságokon alapuló morfológiai egybevetést (amelyben Vladimir Propp: *A mese morfológiája* című művét tartja alapvető példának) nem tudja történeti rekonstrukcióba ágyazni.⁴ Több kritikus szerint ez így is lett,⁵ de más pontokon is támadások érték.

A továbbiakban azonban nem Ginzburg ilyen jellegű nézeteivel és azoknak a magyar népi hiedelmekkel való kapcsolatba hozásával kívánok foglalkozni (amit egyébként egyik tanulmányában Klaniczay Gábor megtett),⁶ hanem azzal, hogy történészi szempontból a Ginzburg által alkalmazott módszerek milyen eredményeket mutatnak fel, mely pontokon illetheti őket kritika, és mennyiben gondolhatók tovább.

2. A továbbiakban eltekintek a *Storia notturna* tárgyalásától, és másik két művel foglalkozom. Egyrészt azért, mert mind az *I benandanti*, mind *A sajt és a kukacok* fő forrásait keletkezésüket és rendeltetésüket tekintve homogén dokumentumok: az udinei Érseki Kúria inkvizíciós iratai alkotják, ami megkönnyíti a források kezelésében és értelmezésében alkalmazott módszerek vizsgálatát.⁷ Másrészt azért, mert Ginzburg *A sajtok és kukacok* című munkájában – minden bizonnyal tudatosan – szó szerint „egyenes beszédben” fűzi szövegébe a vallomásokat, s így olvasásakor néha az az érzésünk támad, mintha a XVI. századi emberek közvetlenül hozzánk beszélnének.

Persze ez nem így van. Az orális kultúra az írott kultúrán keresztül jut el hozzánk. A vallomások az inkvizítorok kérdéseire adott válaszokból állnak össze (akik mintha antropológusok lennének, csak kérdéseiket más motiválja, mint a modern kutatókét), s az írnokok, akik lejegyzik azokat, szintén az írásbeli kultúra részesei. Az inkvizíciós iratok torzítanak, a vallomásokat befolyásolják a teológiai műveltséggel rendelkező inkvizítorok határozott célzattal föltett kérdéseinek logikája, gondolkodásuknak leginkább a Menocchióra kiszabott ítélet szövegében tükröződő kliséi.⁸ Ginzburg nem csupán tisztában van mindezzel, hanem módszerét épp erre építi. Vizsgálatának

---

⁴ GINZBURG: *Miti emblematici*. Torino 1986. XIII. skk.

⁵ J. MARTIN: „Journeys to the World of the Dead: the Work of Carlo Ginzburg”. *Journal of Social History* Vol. 25, No. 9. (1992), 613–626. Ginzburg morfológiai megközelítésének elemzése után azt fejtegeti, hogy a szerző érzéketlen az eurázsiai és a középkori európai népek tudati és társadalmi rétegződése, a kulturális közvetítés, valamint az orális kultúrát tükröző irodalommal szemben, és a paraszti hiedelmeket túlságosan széles kulturális tradícióba ágyazva mutatja be.

⁶ KLANICZAY G.: „Samanizmus és boszorkányság”. In: uő. *A civilizáció peremén*. Budapest 1991. 230–260.

⁷ A Menocchio elleni per anyagának kiadása: *Domenico Scandella detto Menocchio*. Ed.: Andrea del Col. Pordenone 1990.

⁸ GINZBURG: *A sajt és a kukacok*. 233. skk.

az a logikája (amely egyik 1979-es tanulmányából kivehetően a „nyomozás paradigmáját” vagy „episztemológiai modelljét” követi),⁹ hogy az áruló jegyeket nem a tipikusban keresi, hogy a vádlottak vallomásainak az inkvizítori kérdésekből nem levezethető, nem azokra felelő elemeire összpontosít, és ezeket az eltérő, nem tipikus elemeket azután az általa föltételezett autonóm és orális paraszti kultúra kontextusába próbálja helyezni.

Az *I benandanti...*-ban az elvárt és az elhangzott vallomások ellentéte nyilvánvaló: a *benandanti* a korábbi perek során kerek perec tagadták, hogy a boszorkányokhoz, illetve a démonológiai irodalomból kiinduló inkvizítorok fejében azokkal kapcsolatban kialakult képzetekhez bármi közük lenne. Ginzburgnak itt valóban sikerült egy mélyen rejtőző népi hiedelmvilágot rekonstruálnia.

A *sajt és a kukacok* esete azonban kicsit más. Menocchio, a perbefogott molnár, mint vallomásaiból kiderül, maga is törekedett arra, hogy nézeteit a „hatalmasok” elé tárja, még ha nem is ebben a formában képzelte el azt. Ami azonban fontosabb: a *benandanti*val ellentétben a peres eljárás során ő nem kizárólag az orális kultúrát, a különféle archaikus mítoszokat testesítette meg, amikor az írott kultúrában jártas inkvizítorokkal állt szemben. A két kulturális szféra találkozása az ő gondolkozásában ment végbe. Erről nemcsak – a műben egyébként kitűnően elemzett – könyvek jegyzéke árulkodik, hanem a vallomások szövege is. Ezért Ginzburg módszere is némiképp módosul: annak érdekében, hogy Menocchio kultúráját, vallásos meggyőződését rekonstruálhassa, állandóan kontrasztba állítja, egymásra vetíti az általa olvasott könyvek szövegét, illetve mindazt, amit tartalmukról a molnár vallomásaiban elmondott. Így jut arra a következtetésre, hogy Menocchio nem passzívan vette át az írott kultúra anyagát, hanem a fejében meglévő hiedelmek, képzetek összefüggéseibe helyezve aktívan értelmezte azt. Értelmező tevékenysége egyben „szűrőt” is jelentett, azaz olyan „olvasási kulcsot”, amelyet Ginzburg szerint egy, a mélyben húzódó, nemzedékről nemzedékre szálló autonóm orális hagyomány határoz meg. E hagyomány feltárásához tehát az „olvasási kulcsot” kell szemügyre venni.¹⁰ A kérdés így módon történő feltevésével a szerző egyrészt meghaladja a kulturális jelenségek belülről való megértését nem igénylő etnocentrizmust, másrészt az úgynevezett „nép” által olvasott irodalom teljesen passzív befogadását föltételező Mandrouval, illetve az ebben az irodalomban az immanens népi kultúra egyik megnyilvánulását látni vélő Bollème-mal folytatott polémiaja szélesebb utat nyit az orális kultúra vizsgálatához, mert a *colportage*-irodalom köztes és közvetítő jellegére helyezi a hangsúlyt. Egyfelől ugyanis létezik ennek az irodalomnak az orális kultúra talajából fakadó aktív újraértelmezése, amit Ginzburg tapasztalt, másfelől létezik az írott kultúra részeseinek az alkalmazkodása az általuk

⁹ GINZBURG: „Spie. Radici di un paradigma indiziario”. In: uő. *Miti emblematici spie*. 158–209.

¹⁰ GINZBURG: *A sajt és a kukacok*. 24, 109. skk.

felismert tömegigényeihez, amira például Gurevics mutatott rá.¹¹ Ezen a ponton azonban ki kell térnem a kulturális kölcsönhatások és rétegződés problémájára, megjegyezve, hogy ez a rétegződés természetesen a vallásosság különféle változatait is magában foglalja.

3. A semleges és formális kritériumok alapján megfogalmazott orális kultúra – írott kultúra fogalompár azonban korántsem fedi az „elit” kultúra – „népi” kultúra dichotómiáját, hiszen mindaz amit leírtak, nem mind az „elit” kultúrából származik, nem mind a művelt rétegeknek szól. Jó-e vagy sem, de a történeszeknek túlnyomórészt írott (és gyakran irodalmi) forrásokra kell hagyatkozniuk, de épp ezek nem lebecsülendő része: Bahtyinnál Rabelais művei, Gurevics esetében a középleatin irodalom különféle műfajai, Geremek számára az *exemplumok*, Ginzburg vagy Le Roy Ladurie számára az inkvizíció iratai teszik lehetővé a népi kultúra vizsgálatát.¹²

Az említettek és velük együtt még számos más történész a kölcsönhatással együtt értelemszerűen föltételezi az önálló, az uralkodó rétegektől többé-kevésbé elkülönülő népi kultúra és vallásosság létét. Ginzburg ebből a szempontból Bahtyin és Le Goff munkáit említi követendő példaként.¹³ Csakhogy Bahtyin a karnevál jelenségére összpontosít, amely mint a „hierarchikus viszonyok, kiváltságok, normák és tilalmak átmeneti felfüggesztése”¹⁴ – feltevése szerint – élesen szembenáll az uralkodó kultúrával, Le Goff pedig a kora középkori kereszténység és pogányság egymásra hatásának természeténél fogva dichotomikus folyamatát vizsgálja. Az a jelenség azonban, amelyről Ginzburg beszél, összetettebbnek tűnik. A szerző elvben hangsúlyozza ugyan a reformáció és a könyvnyomtatás jelentőségét, rámutat a különféle, a vallási és kulturális változásokat kézzelfoghatóan érzékeltető motívumoknak és toposzoknak az egyes rétegek közötti intenzív körforgására. Ám értékelését és konklúzióit túlságosan uralja a népi (esetében: paraszti) és az uralkodó kultúra dichotomikus sémája. Igaz, könyve legjobban sikerült részei között vannak azok, amelyek a molnárok speciális társadalmi szerepéről és megítéléséről, a korabeli irodalomban fölbukkanó ábrázolásokról, az információcsere helyszínéül is szolgáló malmokról, és egy Menocchióval

---

¹¹ A polémiára: GINZBURG: *A sajt és a kukacok*. 10. skk.; az alkalmazkodásra: A. J. GUREVICS: *A középkori népi kultúra*. Budapest 1987. 21. skk.

¹² B. GEREMEK: „A példabeszéd helye a középkori kultúrában”. *Világosság* 18. (1977), 141–147.; E. LE ROY LADURIE: *Montaillou, village occitan de 1294 à 1324*. Paris 1975.

¹³ GINZBURG: *A sajt és a kukacok*. 13, 17.; Az említett művek: M. M. BAHTYIN: *Francois Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája*. Budapest 1982.; J. LE GOFF: „Culture cléricale et traditions folkloriques dans la civilisation mérovingienne”, in: uő. *Pour un autre Moyen Age. Temps, travail et culture en Occident. 18 essais*. Paris 1977. 223–235. Hasonló témájú tanulmánya: „Culture ecclésiastique et culture folklorique au Moyen Age: Saint Marcel de Paris et le dragon”, i.m. 236–279.

¹⁴ BAHTYIN: i.m. 15.

feltűnően egyező nézeteket valló Modena-környéki molnárról, Pighinóról szólnak.¹⁵ Mindez, továbbá Menocchio szülőfaluja, Montereale, valamint Friuli helyi társadalmaitól adott elemzései elárulják, hogy jártas abban, amit „mikrotörténelemnek” szokás nevezni.

Más esetekben azonban – talán az „alávetett” (*subalterne*) osztályok Gramsci alkotta fogalmának hatása alatt¹⁶ – nem törekszik a vallomások által a felszínre hozott gondolatok és képzetek differenciálására, hanem túl könnyedén az egységesnek elgondolt, de nem igazán kibontott, úgynevezett „paraszi radikalizmus” megnyilvánulásának tekinti azokat. Többször utal az említett, több évszázadra visszanyúló orális eurázsiai hagyományrendszerrel való lehetséges kapcsolatra, miközben olykor kevesebb figyelmet szentel a konkrét kulturális környezetnek (pl. az érintőlegesen említett falusi iskoláknak). Nem történik utalás arra, hogy a különféle (az utópisztikus „új világgal”, a vallási puritanizmussal stb. kapcsolatos) képzetek a paraszi és az uralkodó kultúra közötti oda-vissza áramlása minden bizonnyal köztes kulturális rétegeken (polgárság, alsópapság stb.) révén történik. Pedig a molnár olvasmányai a sokszor homályos utakon az ókorig visszanyúló pogány és keresztény kulturális hagyomány sok fontos elemét, valamint korának számos, ezekből táplálkozó eszméáramlatát közvetítették.

Mindez nem azt jelenti, hogy helytállóak lennének Paola Zambelli kritikai megjegyzései, aki talán okkal hiányolja *A sajt és a kukacok*-ból a középkori előzményekre való visszatekintést, de Menocchio kozmogóniáját, vallási racionalizmusát minden konkrét bizonyító adat nélkül, pusztán a nézetek formális hasonlóságára alapozva egy padovai humanista kör antikizáló természetfilozófiájára, annak a XIII. századi Arisztotelész- és Averroës-recepcióból származó tanaira vezeti vissza.¹⁷ Ezzel az egyoldalú származtatással nem pusztán a Ginzburg által sokszor túlságosan is homogénnek föltüntetett paraszi kultúra létét tagadja, hanem a gondolatok és képzetek körforgását is, az alsóbb kulturális rétegek szerepét csupán a mechanikus befogadásban látva. Ezt nevezte Ginzburg egy másik kritikusa, John Martin „antiquated historical epistemology”-nak.¹⁸ A kritika egyébként már azért sem megalapozott, mert Ginzburg talált valószínűsíthető kapcsolatot Menocchio és egy másik, bolognai humanista kör között.

Úgy tűnik tehát, hogy az „elit” kultúra – „népi” kultúra dichotómiája csak bizonyos történelmi helyzetekben, markáns konfliktusok tanulmányozása esetén alkalmazható a valóság leírásaként; más körülmények között célszerűbb a két pólust inkább

---

¹⁵ GINZBURG: *A sajt és a kukacok*. 274. skk.

¹⁶ A szerző megindokolja a fogalom használatát, és utal a vele kapcsolatos vitákra. *A sajt és a kukacok*. 31.

¹⁷ P. ZAMBELLI: „From Menocchio to Piero della Francesca: the Work of Carlo Ginzburg”, *The Historical Journal*, 28 (1985), 983–999, különösen: 992. skk.

¹⁸ MARTIN: i.m. 621.

weberi értelemben vett „ideáltípus”-ként fölfogni, melyek között számos, az időben változó kulturális réteg húzódhat. Ebbe az irányba látszik mutatni többek között Geremek az *exemplumokról* szóló, már említett tanulmánya, amely „szerzetesi folklór”-ról beszél, és Peter Burke felfogása, aki átvette Redfieldtől a „kishagyomány” – „nagyhagyomány” fogalmi kettősét, hogy azután rögtön föl is oldja azt a kulturális rétegződés térben időben változó sokféleségében.¹⁹

4. Térjünk vissza azonban eredeti témánkhoz, az „olvasási kulcs” kérdéséhez. Úgy vélem, Ginzburg abból a kérdésből kiindulva, hogy hogyan olvasott Menocchio, nem lebecsülendő eredményekre jutott. Ám mindazt, amit a molnárról a ma történésze tud, az inkvizítorok révén tudja. A vizsgálatot vezető ferencesek, a vallomásokat friuli dialektusból fordító papok és az azokat papírra vető írnokok fogalmi készlete és észjárása nagyban befolyásolja ismereteinket. Azt a „szűrőt”, amit az ő interpretációjuk, ha úgy tetszik, az „olvasási kulcs” jelent, a történeti forráskritika feladata kiküszöbölni. De minden esetben szükség van-e erre? Ginzburg az inkvizíciós eljárás torzító hatását abban látja, hogy a kérdések eleve befolyásolják a vallomástevő válaszait és abban, hogy az inkvizítorok azokat saját kultúrájuknak megfelelően, az általuk ismert eretnekellenes és démonológiai traktátusok fogalmi rendszere, toposzai és kliséi szerint értelmezték. *A sajt és a kukacok* szerzője eredeti módszerrel és többnyire sikerrel hatol át ezen a falon. De mi történik akkor, ha a kliséket nem csupán falnak fogjuk föl, hanem olyan interpretációs technikának és „olvasási kulcsnak”, amellyel az adott korban a magas kultúra egyik csoportja – igaz, az indoktrináció és ha kell, az erőszakos visszatérítés szándékával – az eltérő kulturális és vallási szinthez tartozók nézeteihez viszonyult?

Úgy vélem, hogy Ginzburg könyvének ez a fajta továbbgondolása nem teljesen terméketlen. Európában a XII. századtól fogva írtak eretnekellenes traktátusokat, démonológiai értekezéseket, az inkvizíciós eljárás szabályait rögzítő kézikönyveket. Mindezülig ezeket főként egyháztörténeti szempontból vették szemügyre: a heterodox eszmék fajtáinak, változásainak és az inkvizíció (valamint a vele érintkező

---

¹⁹ P. BURKE: *Népi kultúra a kora újkori Európában*. Budapest 1991. 40. skk. „A „köztes” kultúrák kérdését fölveti még: LE GOFF: „Culture cléricale...”. 233., amikor a kultúra XI. századdal kezdődő világiasodásáról mint „réaction folklorique”-ról beszél, valamint R. MANSELLI, jóllehet a világiak XII. századi előtérbe kerüléséről beszélve a „népi” és a „művelt” vallás között támadó úrról beszél: „Népi vallás és népi vallásosság a középkorban”, in: *Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Szerk.: Székely György. Budapest 1984. 209. skk. A „szerzetesi folklór” részeként is fölfogható jelenséget vizsgál: P. GEARY: „L’humiliation des saints”, *Annales ESC* 34 (1979), 27–42.

szerzetesrendek) történetének forrásául szolgáltak.²⁰ Ha azonban az inkvizítorok „olvasási kulcsának”, fogalomkészletének, mentalitásának föltárása szempontjából közelítenénk hozzájuk, bizonyára jóval pontosabb képünk lenne arról a csoportról, amely Európa számos területén erőteljesen meghatározta az akkulturációs folyamatok alakulását, az egyházi monopoltörekvéseket és a népi vallásosság sorsának alakulását a középkor és a kora újkor során.

Az ilyenfajta vizsgálatokat persze méltánytalan lenne számon kérni Ginzburg könyvén, jóllehet segítségükkel talán jobban megértenénk Menocchio és az inkvizítorok párbeszédét, az egész, a korra jellemző beszédmodot és a kulturális viszonyrendszert. (Igaz, akad egy-két olyan rész, amely az inkvizítorok reakciójáról vagy az Eboli környékén elmaradott viszonyokat tapasztaló jezsuiták megdöbbenéséről beszél.)

Ám ha továbbgondoljuk *A sajt és a kukacok*ban alkalmazott módszert, föl kell tenni azt a kérdést is: mit tudunk nemcsak az inkvizítorok, hanem általában a művelt rétegekhez tartozók „olvasási kulcsáról”? Menocchio és a bolognai humanista kör kapcsolatát nem érthetjük meg, ha az utóbbiak műveltségét, fogalmait, vallásos elképzeléseit egyszer s mindenkorra ismertnek vesszük. Ilyen jellegű vizsgálódások: az elit rétegek interpretációs „szűrőinek” megismerése nélkül nem lehetséges teljesen kibontani a kulturális kölcsönhatások problémáját.

5. Az eddigiekből további következtetések adódhatnak. Abból indulunk ki, hogy az egyes kultúrák részesei (akár az egyes kulturális rétegekről, akár az európai kultúra egészéről van szó) nem passzívan állnak az egyes szövegekkel, reprezentációkkal, ritusokkal és mítoszokkal szemben, hanem „olvasási kulcsaikkal”, tágabban: aktív értelmezésükkel vagy részvételükkel átszűrnek magukon, és így közvetítik azokat. A közvetítés folyamatában persze jelen van az inercia, a meghatározó nehézkedési erők súlya; ami az adott közösségekben elfogadott, többé-kevésbé egyezményes jelentéssel bíró toposzokban, klisékben, fogalmi rendszerekben, vizuális szemantikai egységekben ölt testet. Mégis, az így megvalósuló kontinuitás, amelyet hagyománynak is nevezhetünk, nem más, mint értelmezések, ha úgy tetszik: „szűrők” hosszú láncolata, amely vezeti, és persze félre is vezetheti azokat, akik a hagyomány egy-egy keresztmetszetéről vagy adott pontjáról ismereteket kívánnak szerezni. Ennek a hagyománynak a láncolatába bekerülnek az annak megismerésére törekvő történeti tudományok is. A maguk eszközeivel a maguk történeteit mondják el, és így nem lehetnek mások, mint

---

²⁰ Részletes eligazítást adnak az alábbi bibliográfiák: H. GRUNDMANN: „Bibliographie des études récentes (après 1990) sur les hérésies médiévales”. In: *Hérésies et sociétés dans l'Europe préindustrielle*. Ed.: J. Le Goff. Paris-La Haye 1968. 408–467.; valamint KULCSÁR Zs.: *Eretnekmozgalmak a XI–XIV. században (Bibliográfia)*. Budapest 1964.

részei egy al-láncolatnak: a Kristeller-féle „retorikai hagyomány”-nak.²¹ A molnár, az inkvizítor és a történész egyformán részesei ennek. A történetet, amit elmondanak, másképpen olvasták.

---

²¹ P. O. KRISTELLER: *Szellemi áramlatok a reneszánszban*. Budapest 1980. 19. skk.

The Miller, the Inquisitor and the Historian
(Some notes on Carlo Ginzburg's works on the popular culture)

Carlo Ginzburg's perhaps most important works, *I benandanti* (1966), *Cheese and Mites* (1976) and *A Night Story* (1989) verging on history, ethology and historical anthropology raise interesting questions for the historian. Although all of them examine different subjects, the idea (explained in detail in *A Night Story*) that certain phenomena of European peasant culture can be traced back to a thousand-year-old system of traditions of Eurasian origin, is present in each.

The other two works examine respectively the fertility cult still present at Friuli in the 16th century and the view of life of a miller also in the 16th century. The author relies basically on written sources: documents of Inquisition proceedings. His method is to find the untypical in the evidence, something which answers other than the questions. In *Cheese and Mites* it is accompanied by the fact – assuming the active interpretation of the text – that he compares the readings of the miller, *The Bible* and the other products of contemporary religious folk and „pulp” literature with what was said about them during the proceedings. In this way he attempts to find the „reading key”, the „filter” that would throw light on the beliefs and mentality of the miller.

The starting point of this remarkable discovery is the active interaction of „élite” and „popular” cultures, but this dichotomy in the above-mentioned works and in the works of other authors dealing with the same subject results in thrusting the operation and the actors of mediation (the analysis of which was attempted successfully by Burke, Geary, Geremek or Gurevich) into the background.

SZÁNTÓ RICHÁRD

BEDA VENERABILIS FÖLDRAJZI SZEMLÉLETÉNEK NÉHÁNY ELEME

Beda Venerabilisnak (673–735), a britanniai bencés szerzetesnek tudományos és írói munkássága rendkívül gazdag és sokoldalú, mert életműve egyaránt tartalmaz történeti témájú könyvet, életrajzot, Bibliamagyarázatokat, pönitenciás könyvet szerzetestársai számára, vallásos tárgyú költeményeket és természettudományos műveket is, de szűkebb értelemben vett földrajzi tárgyú mű nem maradt fenn tőle.¹ Alkotásaiban felismerhető a szerző önálló felfogása és gondolkodásmódja a történelemtől, a természettől, és természetesen a hit, az erkölcs és a vallás tárgykörébe tartozó és az adott korszak emberét foglalkoztató problémákról is. Annak ellenére, hogy Beda tisztán földrajzi témájú művet nem írt, földrajzi szemlélete, világképe és gondolkodásmódja sokrétű, és néhány egyéni elemet is tartalmaz, amelyeket csak úgy lehet feltárni, ha a földrajzi szemléletének egyes tényezőit tartalmazó műveiből kiemeljük a geográfiai elemeket és a közöttük lévő összefüggések segítségével összeállítjuk a világról alkotott képét. Ennek ismeretében megállapítható, hogy Beda földrajzi ismereteinek és szemléletének három fontosabb forrása volt. Az első a kései antikvitás irodalmában és későbbi interpretációiban keresendő, ennek kapcsán Plinius, Orosius, Iosephus Flavius, Strabon nevét lehet megemlíteni, másodikként maga a Biblia és a biblikus hagyomány, valamint az ókeresztény és kora középkori szerzők művei szolgáltak forrásként, akik közül Szent Augustinus, Beatus Hieronymus és Sevillai Isidorus a legfontosabb. Beda földrajzi ismereteinek harmadik bázisa saját korában és kora orális hagyományaiban keresendő.

Ezúttal Beda négy munkájában föllelhető, és a földrajzi gondolkodását tükröző tényeket és gondolati elemeket vizsgálva vázolom földrajzi szemléletének és gondolkodásának néhány jellegzetes vonását.²

---

¹ Beda Venerabilis művei közül a legtöbbet a *Patrologiae cursus completus. Series Latina* tartalmazza. Ed.: J.-P. Migne. Paris 1861. Tomus 90–95.

Beda-bibliográfiákat tartalmazó kötetek: G. F. BROWNE: *The Venerable Bede, his Life and Writings*. London 1919. Bede: *his Life Time and Writings*. Ed. by H. Thompson. Oxford 1935. P. H. Blair: *The World of Bede*. London 1970.

² Beda Venerabilis földrajzi ismereteinek egy részét a VII–VIII. században meglévő orális információkból, a biblikus hagyományból, az egyházatyák műveiből merítette, és társaihoz, az angol-ír monasztikus enciklopédistákhoz hasonlóan sokat vett át Sevillai Isidorus műveiből, akinek módjában állt

Elsőként a *Historia ecclesiastica* című, a modern kor által talán a legértékesebbnek tartott művét érdemes megemlíteni, amely a római kori Britannia, valamint az angol nép és egyház történetéről szól, Caesar korától a VIII. század elejéig.³ Ezen mű első könyve, amely a szűkebb vizsgálódás alapja, sok adatot és utalást tartalmaz a szerző földrajzi ismereteire és szemléletére vonatkozóan. A *Historia ecclesiastica*-nál jóval kisebb terjedelmű a szent helyekről⁴ írott könyv, amely a Földközi-tenger keleti vidékére és főként a Jeruzsálembe tartó zarándokok útvonalainak leírását tartalmazza, és talán útikönyvként is szolgált. A szent helyekről írott munka adatainak kisebb része megtalálható a *Historia ecclesiastica*-ban is, de sokkal kisebb terjedelemben, valamint sok település nevének és jelentős részleteknek az elhagyásával, továbbá más tartalmi és logikai összefüggésben. A két említett művön kívül a *Nomina locorum* című munka⁵ is jelentős mennyiségben tartalmaz földrajzi névanyagot, de csak szócikkszerű felsorolásként, és a szerző földrajzi szemléletét tükröző földrajzi összefüggések elemzése nélkül. A negyedik és a szerző földrajzi szemléletét tartalmazó műként a *De natura rerum*⁶ említhető, amely komplex jellegű természetrajzi értekezés. A világ keletkezésétől kezdve tárgyalja az egyes természeti jelenségeket, a világot alkotó elemekről is megemlékezik, az égitestek, a Nap, a Hold, a csillagok mozgását elemzi, továbbá a záporok, felhők, vizek és tengerek tulajdonságairól is értekezik, de konkrét topográfiai elemet csak keveset tartalmaz. Ezek azokon a pontokon használhatók föl, ahol kiegészítik az előző művekben szereplő információkat. A szerző általános jellegű természetföldrajzi szemlélete, amely csillagászati, általános meteorológiai és egyéb elemeket tartalmaz, külön elemzést érdemel, mivel távolabb van a jelenleg vizsgált topográfiai szemlélettől.

Beda földrajzi gondolkodásában, a topográfiai ismeretek elrendezése szempontjából legalább három szint különíthető el. Az első, a Föld egészére vonatkozó látásmóddal és szemlélettel jellemezhető, a második regionális megközelítésű, a harmadik pedig lokális jellegű.

I. A világ egészére vonatkozó látásmód szerint a Nap kering a Föld körül, amikor Nyugaton lenyugszik, a Föld alatt folytatja tovább az útját, majd Keleten

---

a klasszikus antik szerzők írásait tanulmányozni.

³ A *Historia ecclesiastica gentis anglorum*-nak két kézírata maradt fenn, mindkettő a nyolcadik században keletkezett. A kéziratok részletes leírása és hasonmása is megjelent: The Leningrad Bede. Ed. by O. Arngart. Copenhagen 1952; The Moore Bede. Ed. by P. H. Blair. Copenhagen 1959.

⁴ BEDA: Liber de locis sanctis. Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum. Vindobona 1898. Vol. 38. 298–324.

⁵ BEDA: Nomina locorum ex beati Hieronymi presbyteri et Flavii Iosephi collecta opusculis. PL Supplementum. Paris 1971. Vol. 4. coll. 2259–2276.

⁶ PL 90. coll. 187–277.

emelkedik a látóhatár fölé.⁷ A szárazföldeket a határtalan *Oceanus* veszi körül és Nyugat felől benyomulva elválasztja egymástól Európát, Afrikát és Ázsiát.⁸ A földkorong legészakibb pontja a pólus, amelyen túl, a Nyugaton fekvő Britannia felől nézve, és ennek megfelelően Beda szemszögéből is, Kelet volt. Beda ismeretei szerint *Britanniától* Nyugatra a mai Man-sziget és *Hibernia* húzódott, valamint a földkerekséget nyolc körre osztó elképzelés szerint *Thulen*⁹ vidéke, amelyet a póluson kívül a legészaknyugatibb pontnak vélt, és ahol tudomása szerint a nappal éjszaka is folytatódott, azaz éjjel is világos volt, ami egyértelműen a sarkkör környékén lévő területre utal. Északkelet felé a legtávolabbi pont a *Riphaeis* vidéke volt. Délen, szintén a világot körökre osztó elképzelés szerint, Keletről Nyugat felé haladva India déli része, az afrikai területek, amelyek fölé a Nap télen visszatért, és ahonnan nyáron észak felé mozdult el a pályája, valamint Herkules oszlopainak vidéke volt. Kelet határait *India*, *Bactria* valamint a *Caspi mare*¹⁰ jelölte ki. A világ közepe a Szentföld volt, azon belül is az a hely, ahol Jézus keresztje állt és ennek jeleként arra a helyre egy oszlopot állítottak, amely Beda tudomása szerint a nyári napforduló idején nem vetett árnyékot. Ennél fogva azt a helyet, ahol az említett oszlop Jézus keresztjének helyére emlékeztetett a világ közepének tartották.¹¹

Érdekesen árulkodik Jeruzsálemről, mint a világ középpontjáról a *Liber de locis sanctis* című munka felépítése.¹² A Földközi-tenger keleti vidékeire tartó zarándokutak állomásai különös sorrendben követik egymást, mert az egyes helyeket sok esetben nem a zarándokútvonalak irányának megfelelő sorrendiségben írta le a szerző. A mű Jeruzsálem ismertetésével kezdődik, a szent várost állítva a középpontba, majd a többi nevezetes hely leírása következik, de úgy, mintha képzeletben Jeruzsálem központtal koncentrikus köröket húzott volna az író és a központtól fokozatosan távolodva sorolná az egyes helyeket. Az így kialakított sorrend csak néhány esetben nem érvényesül az útleírásban, például *Hebron* megelőzi *Hiericho*-t¹³ vagy *Galilea Sichemet*,¹⁴ de az esetek többségében Jeruzsálemtől fokozatosan távolodva következnek az

⁷ BEDA: *Historia ecclesiastica*. PL 95. col. 25.

⁸ A világ körökre osztása Beda idejében és az őt megelőző korszakban elfogadott volt a földrajztudományban. Beda fölosztása Sevillai Isidorus hasonló elképzeléseivel hozható kapcsolatba. Lásd: G. H. T. KIMBLE: *Geography in the Middle Ages*. New York 1968. 19–68.

⁹ De natura rerum. PL 90. col. 273. Beda az éjfél nap vidékéről szóló információ kapcsán is valószínűleg Isidorra támaszkodott. Lásd: G. H. T. KIMBLE: i.m. 26.

¹⁰ De natura rerum. PL 90. coll. 265–273.

¹¹ Liber de locis sanctis. CSEL 38. 307.

¹² Beda sohasem járt a Közel-Keleten, de információit mégis sikerült pontosan összegyűjtenie, és ebben legfontosabb forrása Adamnan szent helyekről írott műve volt, amelynek információi egy galliai püspöktől, Arculfától származtak, amint arra saját maga is utalt. *Historia ecclesiastica*. PL 95. col. 25.

¹³ Liber de locis sanctis. CSEL 38. 312–313.

¹⁴ Liber de locis sanctis. CSEL 38. 315–319.

egyes helyek egészen a mű végéig, ahol már a Palestina körüli kegyhelyek leírása olvasható. A XVII. fejezetben *Damascus*, a XVIII. fejezetben *Alexandria* és a *Nilus*, amely *Palestina*-tól ugyan ellenkező irányban, de mégis távolabb esik. Végül a leg-hosszabb sugarú koncentrikus körben, a XIX. és egyben az utolsó fejezetében *Constantinopolis*-sal zárul az *Itinera Hierosolymitana*.

Bedának a földkerekség egészét megjelenítő látásmódja a következőképpen vázolható föl. A *Historia ecclesiastica*-ban előforduló földrajzi neveket térképre rajzolva Nyugat-Európa, pontosabban a Nyugat-Római birodalom körvonalai bontakoznak ki, ezzel szemben a *Liber de locis sanctis* által említett földrajzi nevek térképi ábrázolása, a Kelet-Római birodalom körvonalaait sejteti. Tulajdonképpen az utóbbit egészíti ki a *Nomina locorum* földrajzi névanyaga, amely Josephus Flavius és Beatus Hieronymus műveinek topográfiai adatait tartalmazza Beda által összegyűjtve, kivonatolva és felsorolva.

A *Historia ecclesiastica* és a *Liber de locis sanctis* névanyagában alig van átfedés, a zsinatok kapcsán előfordulnak ugyan a birodalom keleti felében lévő városok nevei, de a szent helyekről írott mű nem említ az egykori birodalom nyugati felében lévő várost, még Rómát sem, ami azt jelzi, hogy a pápaság központját Beda nem tartotta a jeruzsálemi zarándoklat útvonalába tartozó állomásnak, szemben *Alexandria*-val vagy *Constantinopolis*-szal, amelyeket művében részletesen leírt.

Beda horizontja akkor válik képszerűvé, ha a három mű földrajzi névanyagát térképre vetítve a térképlapokat egymás mellé illesztjük.

Beda, műveiben a következő jelentősebb antik földrajzi neveket említette meg és viszonylag pontosan el is helyezte őket: *Britannia*, *Germania*, *Gallia*, *Hispania*, *Italia*, *Macedonia*, *Asia*, *Syria*, *Egyptus*, *Cilicia*, *Arabia*, *Lybia*, valamint a volt Római Birodalmon kívül eső *Hibernia*, *Mesopotamia*, *Aethiopia*, *Armenia* és *Assyria*. Kétszer fordul elő *Scythia*¹⁵ neve, amelyet valójában nem tudott pontosan lokalizálni.

Megállapítható, hogy Beda reális tartalommal kitöltött látóhatárát Dél felé *Africa*, *Lybia* és *Aethiopia*, Keleten *Mesopotamia*, *Armenia*, *Arabia*,¹⁶ Északon a *Britannia*-tól kissé távolabb fekvő *Orcades*-szigetszoport¹⁷ határolta, ugyanis a keleti *Caspi mare*-ről,¹⁸ *Bactria*-ról, a déli afrikai és indiai területekről, az északi pólusról *Thulen*-ről a *Rhiphaeus* hegyekről és a köztük lévő *Scythia*-ról alkotott elképzelése elvi jellegű volt.

---

¹⁵ *Historia ecclesiastica*. PL 95. col. 26.

¹⁶ *Nomina locorum*. PL Supplementum 4. col. 2274.

¹⁷ A mai Orkney-szigetek.

¹⁸ Kimble Bedának és más keresztény íróknak a földkerekség keleti határaitól alkotott ismereteit Orosiusra vezeti vissza. G. H. T. KIMBLE: i.m. 12–17.

Beda reális tartalommal kitöltött horizontja északi és nyugati irányban esett legkevésbé távol lakhelyétől, Britanniától, hiszen látóhatára nem terjedt túl Hibernia és az Orcades határain.

A benedekrendi szerzetes a horizontján belül eső területek belső arányaival és méretével is tisztában volt, valamint az egyes régiók egymáshoz viszonyított távolságáról és helyzetéről is viszonylag pontos értesülései voltak. Tudatában volt annak, hogy a világ nyugati peremén Britannia és Hibernia van, Britanniától Dél felé pedig *Belga Gallia* a legközelebbi szárazföld, továbbá úgy vélte, hogy *Germaniát*, *Galliát* és *Hispaniát* csak a tenger választja el Britanniától,¹⁹ és ezek vannak legközelebb hazájához. Az említett területeket Európa nagyobbik részének tartotta, amelyhez valószínűleg hozzászámította Itáliát is, de sajnos pontosabban nem részletezte, hogy mely területeket sorolt még Európához. Ezen kívül kiderül az is, hogy *Macedoniát*, *Armeniát* és *Itáliát* azonos földrajzi szélességre helyezte, és tudta, hogy Britanniától jelentős távolságra déli, illetve keleti irányban vannak.

A szerző földrajzi szemléletének vizsgálatakor nem szabad figyelmen kívül hagyni a tévedéseket sem, de természetesen ezek is részét képezték földrajzi ismereteinek és gondolkodásának, ezért attól elválaszthatatlanok. Topográfiai jellegű tévedés például az, hogy *Hibernia* déli partja *Hispania* északi partjáig húzódik, valamint az hogy *Scythiát* viszonylag közel és a piktek származási helyeként tünteti fel. Szerinte ugyanis a piktek *Scythiából*²⁰ hajókon érkeztek Britanniába.

Ezt az elképzelést korábbi szerzők művéből vette át, akik Scandiával keverhették össze Scythiát.²¹ Sajnos Scandia neve nem fordul elő és Schytia is csak két összefüggésben olvasható Bedánál. Ez arra vall, hogy Scythia látóhatárának peremén helyezkedett el, és nem túl pontosan illesztette azt a világról alkotott képébe.

A Beda által megemlített topográfiai névanyagból megállapítható, hogy néhány kivételtől eltekintve /*Armenia*, *Hibernia*, *Scythia*, *Mezopotamia*, *Aethiopia*/ a névanyag döntő többsége és az egyes tartományok, városok neveinek előfordulási gyakorisága zömmel a hajdani Római Birodalom területére esik, vagy olyan terület, amely a birodalommal határos volt, illetve amelyről a birodalom fennállása idején a civilizált világ tudomása volt. A Római Birodalom területi kiterjedése és határai olyan mélyen rögzültek az antikvitás kulturális hagyatékában, hogy az ebből merítő, néhány évszázaddal Róma bukása után élő tudós világképének és földrajzi szemléletének meghatározójává váltak, és szinte a hajdani birodalmi határok és a kulturális hagyatékban előforduló területek neve alkotta a későbbi gondolkodó földrajzi értelemben vett látóhatárát.

¹⁹ *Historia ecclesiastica*. PL 95. col. 23.

²⁰ *Historia ecclesiastica*. PL 95. col. 24–25. Ezen elképzelését Beda valószínűleg Nenniustól kölcsönözte.

²¹ P. H. BLAIR: i.m. 11–22.

Bedának nemcsak a reális földrajzi tartalommal kitöltött horizontja hasonlít a hajdani birodalom határaihoz, hanem az egyes területek megnevezése is a régi Róma területi beosztására emlékeztet. Az esetek többségében a provinciák neveivel illetett régiók pusztán területi egységet jelöltek politikai tartalom nélkül, és már nem voltak fedésben a gyorsan változó politikai alakulatokkal.

A területekre vonatkozó névhasználat, és bizonyos esetekben a területek leírása vezethet el a földkerekség egészére vonatkozó gondolkodásmódon és szemléleten belül Beda regionális szemléletének fölismeréséhez.

II. A regionális szemlélet meglétének plasztikus példája Britannia és Hibernia földrajzi leírása, amelyből megtudható, hogy a két szigettel mely területek szomszédosak, továbbá hogy Britannia partvonalának hossza hárommillió-hatszáz ezer, észak-déli és kelet-nyugati kiterjedése nyolcszáz ezer, illetve kétszáz ezer lépés,²² kivéve azokon a pontokon, ahol a hegyfokok mélyebben nyúlnak a tengerbe. A két sziget önálló területi egységként jelenik meg természeti kincsei, és az ott honos népek és nyelvek leírása kapcsán is, amelyről még lesz szó. Ugyancsak a regionális szemlélet csillan meg a nappalok és éjszakák hosszának évszakokhoz kötött periodikus váltakozásáról írottak kapcsán, amikor Britanniát Itáliával és Arméniával hasonlította össze, önálló területi egységként kezelve az egyes régiókat.

III. Beda földrajzi szemléletének harmadik, lokális szintje gyakran mutatkozik meg, és akkor ismerhető fel a legjobban, amikor egy-egy település, nevezetes hely részletes leírása, vagy szűkebb környezetében való elhelyezése, esetleg távolságának a szomszédos településektől való meghatározása következik, valamint utalás a településen folyó gazdasági tevékenységre vagy egyszerűen csak egy hely természeti környezetének jellemzése. Mindegyik esetre számtalan példa idézhető.

A városleírások közül talán a legkidolgozottabb, és a legtöbb lokális földrajzi szemléleti elemet a Jeruzsálemről²³ szóló ismertetés tartalmazza, amely szerint a város nagyobb része a Sion hegye alatt fekszik, körben kanyargó falakkal majdnem teljesen körülvéve, hat kapuval és nyolcvannégy toronnyal megerősítve. Az ötödik kapu egészen kicsi, amelyen kilépve egy lépcső ereszkedik le a Josaphat völgyéhez. Természetesen a város keresztény vonatkozású helyeit külön kiemelve tárgyalta a szerző.

A Holt-tenger²⁴ és a környező vidék természeti adottságainak jellemzése talán a legeklebtársabb természetföldrajzi szempontú tájleírás. Különös magyarázat olvasható a vidék sivár természeti adottságainak okáról, amely szerint a kietlen terület

---

²² Historia ecclesiastica. PL 95. coll. 23–24.

²³ Liber de locis sanctis. CSEL 38. 302–307.

²⁴ Liber de locis sanctis. CSEL 38. 316–318.

sós vize, sókivirágzásos élettelen talaja, sivatagos, forró éghajlata még magán hordozza a szomszédos Sodoma és Gomorra pusztulásának szörnyű nyomait. A Bibliából és a zsidó-keresztény kultúrkörből származó motívumok viszonylag ritkán, és mindig kritika nélkül szerepelnek természeti jelenségek okainak magyarázatára Beda földrajzi gondolkodásában.

A Jordán-folyóról és Jerikóról²⁵ szóló leírás kapcsán számol be azokról a kertekről, pálma és gyümölcsfa ligetekről, amelyek a folyó partja mentén díszlenek.

Az említett példák csak a leginkább figyelemre méltó leírásokra utalnak, de a szent helyekről írott mű tulajdonképpen teljes egészében az egyes kegyhelyek felsorolását és rövid jellemzését tartalmazza; hozzá hasonló a *Nomina locorum*, amely az előbbi műben előforduló leírásoknál sokkal rövidebb jellemzést tartalmaz egy-egy településről.

Beda Venerabilis földrajzi ismeretei és gondolkodásmódja nemcsak lokális, regionális vagy a földkerekség egészére vonatkozó szemléleti elemeket hordoz, hanem figyelme kiterjed a természetföldrajzi adottságokra, a természeti tényezők megfigyelésére és leírására, valamint az egyes természeti jelenségek közötti összefüggések okainak feltárására és magyarázatára is.

A *Historia ecclesiastica* első könyvének első fejezetében Britannia és Hibernia földrajzi pozíciójának meghatározása kapcsán Beda vázolta a két sziget természetföldrajzi adottságait.

Ez azért érdekes, mert az elbeszélésből kiderül, hogy a régi kor embere mit tartott hasznosnak, említésre méltónak az őt körülvevő természetből, mi az amit saját korának gazdasága és társadalma hasznosítani tudott.

Beda leírása szerint, Britannia gazdag volt gabonában és fában, dús legelőkkel rendelkezett szarvasmarhák és egyéb igavonó állatok számára, továbbá egyes helyeken szőlőt is műveltek. A szigeten sokféle tengeri és szárazföldi madár élt, sok forrás és folyó volt, amelyek gazdagok voltak halban. Különösen nagy volt a bőség angolnából és lazacból, a tengerből pedig néha fókát, delfint és bálnát is fogtak. Ugyancsak sok hal, rákfélé és kagyló élt a tenger partmenti vizeiben, és a kagylókban gyakran találtak különböző színű, kiváló gyöngyöket: vöröset, ibolyát, lilát és zöldet, de leggyakrabban fehérét.

Beda megemlített egy bőségesen előforduló csigafajtát, amelyből szép skarlátvörös festéket vontak ki és textíliák festésére használták, méghozzá olyan eredményesen, hogy a napfény vagy az eső sem tudta kifakítani a ruhák színét, ezért szerinte valóban igaz volt az a vélekedés, miszerint mennél öregebb a ruha, annál szebb a színe.

Britanniában sós és forró vízű források fakadtak, amelyek melegvizet fürdőket láttak el, ahol az emberek koruk és nemük szerint elkülönülve fürödtek.

---

²⁵ Liber de locis sanctis. CSEL 38. 313–315.

Az ásványkincsek leírásából kiderül, hogy a szigeten bányászták a réz, a vas, az ólom és az ezüst érceit, és ezeken kívül sok jó minőségű követ is, köztük egy fekete színűt, amely tűzre rakva égett.²⁶ Ez alapján joggal feltételezhető, hogy ismerték és használták is a szenet. Sajnos Beda nem lokalizálta az egyes természeti kincsek előfordulási helyét, és még véletlenszerűen sem utalt arra, hogy vajon milyen mennyiségben aknázták ki a természet által felkínált javakat. Az utóbbi hiányosság nem is kérhető számon tőle, mert a mennyiségi szemlélet megjelenése a földrajzi gondolkodásban a középkor utáni korok terméke, a középkori szerző szemléletében még nem jelent meg.

A szőlőművelés, a delfinek, valamint a különböző melegvizű tengerekhez, illetve meleg éghajlathoz szokott élőlények felsorolása egyértelmű bizonyítékkul szolgált a paleoklimatológiai kutatások számára annak bizonyítékeként, hogy a X. századot megelőző néhány évszázadban a Brit-szigetek és természetesen Európa éghajlata is lényegesen melegebb volt a későbbi korszakok éghajlatánál.²⁷ Az erre vonatkozó jelek Hibernia leírása kapcsán is egyértelműek.

Beda szerint Hibernia északi irányban nem terjedt olyan messzire, mint Britannia, de Dél felé messzebb nyúlt a Brit partoknál. A sziget éghajlatát enyhébbnek és egészségesebbnek tartotta Britannia éghajlatánál, a hó ritkábban maradt meg három napnál hosszabb ideig, és nyáron nem volt szükséges szénát gyűjteni a jószágok téli ellátására, miként istállók sem kellettek. A szigeten nem voltak kígyók és egyéb hullók, bár Britanniából próbáltak átvinni belőlük, de amint a hajók megközelítették a partokat, a hullók, belélegezve a sziget levegőjét, azonnal elpusztultak. Hiberniában bőségesen voltak halak, madarak, tej, méz és szőlőből sem volt hiány, a szarvas és az őz vadászata szélében elterjedt.²⁸

A sziget leírása rövidebb mint Britanniáé, lehet, hogy Beda nem ismerte olyan részletesen, ahogyan saját hazáját. Nem említette meg a sziget méreteit és ásványkincseit, de kitért a sziget egészen enyhe éghajlatára és a csaknem fagymentes télre. Hibernia leírása kapcsán a szőlő és a méz említése, amiként Britannia esetében is, melegebb nyári félévről tanúskodik annál, mint ami a későbbi évszázadok folyamán megfigyelhető.

Beda gondolkodásmódjában érdekesen jelenik meg a földrajzi térben elfoglalt pozíció és az idő kapcsolata. A téli éjszakák hosszú, mintegy tizennyolc órás és a nappalok rövid, körülbelül hat órás időtartamát azzal magyarázta, hogy a Nap télen visszatér az afrikai területek fölé. Ezzel szemben nyáron, amikor a Nap pályája északi

---

²⁶ *Historia ecclesiastica*. PL 95. col. 25.

²⁷ Lásd: A. PIERRE: *Le climate en Europe au Moyen Age*. Paris 1987.; Social Sciences Research and Climate Change. Ed. by R. S. Chen, E. Boulding, G. Stephen, H. Schneider. Dordrecht – Boston – Lancaster 1983.; *Climate and History*. Ed. by T. M. Wigley, M. J. Ingram and G. Farmer. Cambridge 1981.

²⁸ *Historia ecclesiastica*. PL 95. col. 27.

irányba tolódik el, tizenhét óra a nappal hossza és csak hat óra az éjszaka. Itáliában, Macedóniában, Armeniában és más, az említett területekkel azonos földrajzi szélességen lévő vidékeken a leghosszabb nyári nappal és téli éjszaka csak tizenöt óra, és a legrövidebb nyári éjszaka és téli nappal is csak kilenc óra. Ezek szerint, Beda nemcsak tudta, de értette is, hogy a nappalok és éjszakák hosszának az évszakok váltakozásához kötött periodikus csökkenése és növekedése Dél felé haladva milyen okoknál fogva mérséklődik.

Beda földrajzi szemléletének egy további és nem kevésbé érdekes eleme a távolságok meghatározásakor alkalmazott többféle mértékegység egyidejű, illetve váltakozó használata.

Britannia és Gallia távolságát, *Rutubi Portus*²⁹ és *Gessoriacum*³⁰ között ötvenezer lépésben jelölte meg, amit másokra hivatkozva négyszázötven *stadium*-nak³¹ megfelelő távolságként értelmezett. A két part közötti tengeri út két mértékegységben való egyidejű meghatározása, a pontosságra való törekvés mellett, arra utal, hogy a szerző járatos volt mindkét mértékegység használatában.

Az egyes szent helyek egymás közötti távolságának leírása kapcsán előfordul az út hosszának lépésben való megadása, de nem jelent különlegességet a távolságok *stadium*ban való meghatározása sem. A Konstantinápolyt³² szegélyező tengerpart hosszát hatvenezer lépésben jelölte meg Beda, viszont a Holt-tenger hosszúságát ezernyolcszáz *stadium*ban. Nem ritka a települések közötti útvonal hosszának napi járóföldben való feltüntetése sem, például a Galileai-tó és a Holt-tenger közötti utat nyolc napi járóföld hosszúságúnak tartotta.

Beda műveiben a városok leírása kapcsán jól érzékelhető az a különbség, amelyet a városok között tett. Konstantinápoly és Jeruzsálem ismertetésekor a városok falait, esetleg azok fontosabb jellemzőit is feljegyezte, ezzel szemben *Bethlehemről*³³ azt írta, hogy nincsenek falai és tornyai. A kikötővel rendelkező és kikötőhelyként szolgáló tengerparti településekre a *portus*, míg a nagyobb és városias jellegű szárazföldi településekre a *civitas* fogalmát használta. Beda a kikötővárosok közül *Alexandriát*³⁴ írta le a legnagyobb részletességgel, amelynek a *Mareoticus*-tó partjára épített kikötőjét az emberi test alakjához hasonlította, és nem feledkezett el megemlíteni a fároszi világítótornyot sem, amely fényével a hajósok biztonságos révbe jutását segítette.

---

²⁹ Ma: Richborough.

³⁰ Ma: Boulogne.

³¹ *Historia ecclesiastica*. PL 95. col. 24.

³² *Liber de locis sanctis*. CSEL 38. 321–323.

³³ *Liber de locis sanctis*. CSEL 38. 311–312.

³⁴ *Liber de locis sanctis*. CSEL 38. 321.

Britannia leírása kapcsán arról számolt be a szerző, hogy a szigetnek huszonnyolc nevezetes városa és számtalan, falakkal, tornyokkal és megerősített kapukkal rendelkező erődítménye volt.³⁵

Összegzőként tehát megállapítható, hogy Beda földrajzi tudása, szűkebb hazájára vonatkozóan gazdagabb, mint más területeket illetően, kivéve Palesztinát és a szent helyeket. Az utóbbiakra vonatkozó jelentős mértékű ismeret, továbbá a világ középpontjáról alkotott elképzelése és néhány természeti jelenség okának transzcendentális tényezőkre való visszavezetése miatt földrajzi gondolkodásmódjában fontos elemként jelenik meg a szakrális geográfia, és bizonyos esetekben dominánssá is válik a szakrális geográfiai szemlélet, de emellett helyet kap egy csomó más fontos szempont is, mint például az egyes régiók és helyek természeti adottságainak leírása, a természeti erőforrások ismertetése, az egyes települések közötti minőségi különbségek érzékelteése, valamint a természeti jelenségek okainak elemzésére való törekvés. A természeti jelenségek okainak magyarázatokor láthattuk, hogy egyaránt előfordulnak a biblikus hagyományon alapuló és abból merítő, valamint pusztán a természeti jelenségek pontos megfigyelésére támaszkodó magyarázatok is. Az előbbire a Holt-tenger sivár környezetéről szóló magyarázat, az utóbbira a nappalok és éjszakák hosszának évszakokhoz kötött periodikus váltakozására vonatkozó magyarázat idézhető példaként.

Beda horizontjáról megállapítható, hogy nem tért el jelentős mértékben a Római-Birodalom határaitól, illetve nem terjedt túl a késő antik tudomány által megjelölt legtávolabbi földrajzi pontokon, valamint a biblikus hagyományból meríthető földrajzi tárgyú ismeretanyagon. A látóhatárán belül eső terület középpontjáról, a világ közepének hitt területéről, az apró részleteket illetően is pontos értesülései voltak, ahogyan az általa ismert világ nyugati szélén lévő Britanniáról is. A lokális jellegű ismeretek mellett, amelyek nemcsak pontszerű ismerethalmazt alkottak Beda gondolkodásában, az átfogóbb jellegű szemlélet és ismeretanyag is megtalálható, amely a regionális szemléletet magában foglaló gondolkodásmódot tükrözi. Az antik nevekkal illetett területeket magában foglaló horizont és az általa határolt területek belső arányainak, egymáshoz való viszonyuknak, valamint a világ középpontjának ismerete a világ egészére vonatkozó szemléleti elemek meglétét mutatja.

---

³⁵ Historia ecclesiastica. PL 95. col. 25.

Some elements of the geographical views of Bede the Venerable

In this paper four works of Bede the Venerable are analysed and compared from a geographical point of view.

The first work is the first book of *Historia ecclesiastica gentis anglorum*, the second one is *Liber de locis sanctis*, the third one is *Nomina locorum ex beati Hieronimi presbyteri et Flavii Iosephi collecta opusculis*, and the last one is *Liber de natura rerum*.

Geographical knowledge of Bede originated from classical authors, the Bible, the latin fathers, and contemporary british and frankish authors, but he had some original idea.

Three levels can be separated in his geographical view, the first one is a global, the second one is a regional, and the last one is a local level.

Three units of measurement were applied to estimate distance: passus, stadium and one day's journey.

He did not forget to write about natural goods and the climate of Britain and Ireland.

His horizon is based on frontier of Roman Empire, but Mesopotamia, Assyria, Arabia, Armenia, Bactria, Aetiopia, Caspi Mare, Ripheus and Thule were known by him.

Sacral explanation is given for a lot of natural occurrence in the Near-East, but there are a lot of rational explanations too in his writings. Mixing of sacral and rational elements can be found in the geographical views and knowledge of Bede the Venerable.

I. PÉTER ADMINISZTRATÍV REFORMJAI A KÖZÉP- ÉS FELSŐFOKÚ IGAZGATÁSBAN

Az I. Péter cár által megteremtett adminisztratív szervezet vizsgálatával orosz és szovjet történészek¹ egész sora foglalkozott a XVIII. század végétől kezdve egészen napjainkig. Többségük a péteri abszolutizmus kiteljesedésével párhuzamosan és azzal összhangban tanulmányozta ezt a folyamatot.

Az 1917 előtti – főleg az államjogot tanulmányozó kutatók, mint például A. D. Gradvoszkiy,² az abszolút államot egy osztályok és társadalom feletti erőnek tartották. Ezért is szenteltek megkülönböztetett figyelmet a „felülről” végrehajtott reformoknak, az államszervezet átalakításának és a hivatalos állami ideológiának.

A szovjet történészek az abszolutizmust és társadalmi bázisának problémakörét az állami struktúra, a kapitalizmus genezise és az osztályharc analízisének szemszögéből vizsgálták. Központi kérdéseik közül az államapparátus bürokratizálását és ezzel párhuzamosan a nemesség konszolidációjának problémáját lehet elsőként kiemelni.

Ezen tanulmányunkban arra teszünk kísérletet – természetesen a teljességre való törekvés igénye nélkül –, hogy röviden áttekintsük és értékeljük az orosz–szovjet történetírás által kialakított képet I. Péter adminisztratív intézkedéseiről. Előtte azonban tekintsük át ezen reformfolyamat XVII. századi előzményeit és előfeltételeit.

A XVII. század második felétől nemesi-hivatali birodalom volt kialakulóban „Moszkóviában”,³ ami egyet jelentett az abszolút monarchiával. Ebben az időszakban fokozatosan kezdetét vette az államapparátus bürokratizálása és centralizálása: hierarchikusan elrendeződő alá- és fölérendelt intézmények⁴ jelentek meg, amelyek pontosan

---

¹ G. ANPILGOV: Szenát pri Petre pervom. Moszkva 1941.; E. BERENDTS: Reformü Petra Velikogo. Jaroszlav 1917.; K. P. GOLICIN: Pervij vek Szenata. Pétervár 1911.; A. D. GRADOVSKIJ: Vüszsaja administracija Rossziji XVIII veka i general-prokurorü.; V. OGORODNYIKOV: Iz isztoriji voprosza o centralnüh ucsrezszenyijah v Rossziji pri Petre Velikom. Kazany 1917.; N. J. PAVLENKO: Pjotr I. i jevo vremja. Moszkva 1983.; A. N. TROICKIJ: Russzkij abszolutizm i dvorjansztvo v XVIII veka. Moszkva 1974.; A. N. FILIPPOV: Pravityelsztvujusij Szenát pri Petre Velikom. Pétervár 1911.; L. A. SZTYESENKO–K. A. SZOFRONYENKO: Goszudarsztvennüh sztroj Rossziji v pervoj cshtverti XVIII veka. Moszkva 1973.

² A. D. GRADOVSKIJ: i.m. 52.

³ A XVI–XVII. századi orosz államot az egykorú külföldiek Moszkóviának nevezték.

⁴ Ebben az időszakban a legjelentősebb újonnan létrehozott hivatalok a Kis-Oroszországi Prikáz és a Nagyudvar Hivatala voltak.

meghatározott hatáskörrel rendelkeztek. N. F. Demidova⁵ a hivatalszervezet kiteljesedésében két irányt különböztet meg: egyrészt az igazgatási szisztémában olyan szervek létrehozását, amelyek szigorúan elhatárolt funkciót kaptak és egyhangúlag döntöttek el az ügyeket; másrészt olyan személyek privilegizált körének megszervezését, akik ténylegesen megvalósították az igazgatást. Ez utóbbi volt az az új típusú hivatalnokréteg, amely közvetlenül a legfelsőbb hatalomnak volt alárendelve, ezért attól függött szolgálati és anyagi helyzete is. Ennek a bürokráciának a kiformalódását három szakaszra lehet osztani:

1. Tisztviselői bürokrácia (XVI. sz. közepétől – XVIII. sz. elejéig);
2. Nemesi bürokrácia (XVIII. sz. 60-as évekig);
3. Csinovnyik-rendszer.

A második szakasz egybeesik az orosz központosított államnak abszolút birodalommal való átalakulásával, és erre az időre tehető az állami és hadi szolgálat elkülönítése is. Az 1722-ben megszerkesztett *Rangtáblázat*⁶ alapján a származás és rang elve helyett a személyes szolgálati érdem lett a meghatározó. Az 1720-as évek közepéig az állami alkalmazottak létszáma megkétszereződött az igazgatási apparátus középső és alsó rétegének kiszélesedése következtében. A hivatalok feltöltése azonban nem bizonyult könnyű feladatnak, mert kevés szakember állt I. Péter rendelkezésére. A felsőfokú igazgatásba a legkiemelkedőbb államférfiak kerültek, míg a közép- és helyi igazgatás három forrásból táplálkozott: egyrészt a közép- és kisnemesség azon részéből, akik már korábban is viseltek valamilyen hivatalt; I. Péter ezen kívül külföldi – főleg svéd és német – specialistákat is hívott be Oroszországba, illetve válogatott ki a hadifoglyok közül; a harmadik forrás pedig a prikáz-emberek voltak.

Ezen rövid bevezető után térjünk rá a péteri adminisztratív szervezet bemutatására, amelynek kialakulása három szakaszra osztható.

I. 1689–1710 között részleges változások következtek be a központi hivatalokban – új intézmények megjelenése, egyes prikázok összeolvadása –, de ezek még alig csökkentették a prikáz-rendszer⁷ jelentőségét. Ebben a periódusban a bürokratizálás több szempontból is megmutatkozott. Néhány olyan prikázt, amely korábban eltérő illetékességű volt és külön vezetővel rendelkezett, egy ember fennhatósága alatt vontak

---

⁵ N. F. DEMIDOVA: „Bürokratizacija goszudarsztvennogo apparata abszolutizma v XVII–XVIII veke”. In: Abszolutizm v Rossziji. Moszkva 1964.

⁶ A Rangtáblázat szerint a hivatalnokok három kategóriáját különböztették meg az állami és katonai szolgálatban. A hivatali ranglétrát 14 osztályra osztották, amelyeket valamennyi szolgáló ember köteles volt – a legalacsonyabbal kezdve – végigjárni.

⁷ 1699-ben a prikázok száma még 44 volt.

össze.⁸ Ezen kívül az is előfordult, hogy néhány olyan – a hatáskör alapján hasonló – prikázt egyesítettek,⁹ melyek tevékenysége hasonló volt. A régi központi hivatalok összeolvasztásával egyidőben azonban a XVIII. sz. elején teljesen új prikázok is megjelentek.

Elsőként az 1689-ben létrehozott *Preobrazsenszki prikázt* kell megemlíteni, amely az első új típusú központi szerv lett. Kezdetben bírói teendőket látott el, majd az 1690-es évek közepétől megbízást kapott az újoncozások lebonyolítására és a moszkvai rendőri szervezet irányítására is. Ezen kívül 1697-től ez a hivatal intézte a politikai bűntettekkel kapcsolatos valamennyi tennivalót. Főleg ezen utóbbi hatáskörében nyilvánult meg e szerv újszerűsége: annyiban különbözött a régi prikázoktól, hogy a politikai ügyek nyomozásában illetékessége nem egy konkrét körzetre, hanem az egész birodalom területére kiterjedt. A Preobrazsenszki prikáz egészen a szenátus megalakításáig megőrizte a jelentőségét, majd annak alárendelődött, 1718-tól pedig a kollégiumokkal azonos mértékű jogkörrel működött tovább.

A következő új típusú hivatalt I. Péter 1699-ben alapította meg Ratusa néven, amely kettős jogkörrel rendelkezett: egyrészt a mezővárosi lakosság öngazgatási szerveként, másrészt mint központi pénzügyi szerv¹⁰ jött létre. Ugyanebben az évben egy másik intézmény, a *Belső Kancellária* is elkezdte munkáját, amely mint a Bojár Duma kancelláriája jött létre, és az állami szervek adminisztratív-pénzügyi ellenőrzését látta el. Ezen hivatal fontos szerepét az is magyarázza, hogy a Bojár Duma jelentősége és létszáma a XVII. század végére jelentősen lecsökkent,¹¹ 1689-től pedig egyre ritkábban ülésezett, bár 1704-ig még működött. Ekkor hozta létre a cár a prikázok vezetőiből a *Belső Kancellária* végrehajtó szerveként, és egyben legfelsőbb államhatalmi szervként a *Miniszeriális Konzíliumot*.¹² Ezen hivatal tekinthető a Bojár Duma utódjának és egyben a Szenátus elődjének is. Ideiglenes jellegét leginkább az mutatja, hogy kapcsolata a többi hivatalhoz nem volt megfelelően szabályozva és

---

⁸ Például a XVIII. század elején F. A. Golovint, aki a Külügyi hivatal (Poszolszkij prikaz) élén állt, megbízták a Postaforgalmi és a Haditengerészeti hivatal vezetésével is.

⁹ Például a Külügyi hivatallal egyesült hét olyan prikáz – Nagy-Oroszországi; Kis-Oroszországi, Szmolenszk-hercegségi, Novgorodi, Galíciai, Vlagyimiri és Usztjugi –, melyek szorosan összefüggtek funkcióikat tekintve.

¹⁰ A Ratusa megszervezésekor kettős célt tűztek ki: 1. az ipar és a kereskedelem általános helyzetének javítását, 2. biztosítani az egyenes és közvetett adók pontos befizetését és létrehozni egy állandó központi pénztárat.

¹¹ Az idős bojárok meghaltak, Péter pedig nem adományozott új bojári rangot. A cár gyakori utazásai a frontra vagy külföldre, megnehezítették a Bojár Duma üléseit, és tagjai között fokozatosan megjelentek a bürokrácia képviselői. Ezek a tényezők együttesen a taglétszám csökkenéséhez (1699-től 112 tag, 1701-től 86 tag) és hatáskörének leszűküléséhez vezettek.

¹² Ezt a hivatalt gyakran nevezték Bojár Tanácsnak vagy Bojár Konzíliumnak is, mert a Bojár Duma végrehajtó szerveként alakult meg.

előírásokhoz kötve. I. Péter célja az volt, hogy ebben az intézményben átmenetileg egyesítse a törvényhozó és végrehajtó hatalmat, valamint a fővárost közvetlenül összekösse a tartományokkal. Ezeket az elvárásokat azonban majd csak a Szenátus tudta maradéktalanul teljesíteni.

II. Az 1711–1717 közötti időszakra tehető a Szenátus létrehozása.

I. Péter valószínűleg nem szándékozott ennek az új, legfelsőbb államhatalmi szervnek régi elnevezést adni, mert a történelmi név esetleg magában hordozta volna a régi eszméket. Megalakítását nem előzte meg olyan hosszantartó, szisztematikus előkészítés, mint később a Kollégiumokét. Talán éppen ezért – G. Anpilogov szerint¹³ – nem valamelyik nyugat-európai példa szolgált mintául, mert ehhez az illető állam igazgatási rendszerének beható tanulmányozására lett volna szükség, ehhez azonban I. Péternek nem volt elég ideje.¹⁴ Újabb kutatások szerint¹⁵ a cár ismerte ugyan a nyugat-európai államok hivatalszervezetének berendezkedését, az orosz Szenátus mégis jobban hasonlított a régi moszkvai prikázokra, szerkezetét az oroszországi viszonyoknak megfelelően alakították ki, ezért hiábavaló keresni külföldi prototípusát.

1711. február 22-én közzétették az új hivatal megalapításáról szóló ukázt, amelyben megnevezték az összetételét képező kilenc szenátor nevét.¹⁶ A Szenátus kezdetben tisztán kormányzati jellegű volt és úgy tűnhetett, hogy a cár az egész hivatalszervezetet egyetlen központi helyen kívánja összevonni. Később azonban feladatai pontosabban körvonalazódtak: legfelsőbb törvényhozó és végrehajtó államhatalmi szervvé vált. A XVIII. század első negyedéig szerkezete, hivatali rendje és összetétele jelentős változásokon ment keresztül. 1711 márciusáig I. Péter rendeleteiben úgy tett említést a Szenátusról, mint „távollétünk idejére”¹⁷ létrehozott hivatalról: ez alapján egyesek úgy vélték, hogy Péter csak addig kívánta működtetni a Szenátust, amíg az Északi háború lekötötte a figyelmét. Valójában a Szenátus akkor sem hagyta abba működését, amikor Péter a hazájában tartózkodott. Így megcáfolható az a vélemény, miszerint ez a hivatal csak a cárt helyettesítette volna.

Lényeges újításnak tekinthető, hogy a Szenátus tagjait már nem származás alapján nevezték ki, hanem a tehetség és a kiemelkedő hivatali munka lett a meghatá-

---

¹³ A történész a fentebb említett művében behatóan tanulmányozta a Bojár Dumát és annak utódait a hivatalszervezetben.

¹⁴ Anpilogov álláspontját többen is elfogadták, de akadtak ellenzői is, akik a svéd példa átvétele mellett érveltek.

¹⁵ L. A. SZTYESENKO – K. A. SZOFRONYENKO: i.m. 87.

¹⁶ A Szenátus tagjai a következő személyek lettek: I. A. Muszin – Puskin gróf; T. N. Sztresnyev, M. V. Dolgorukij herceg; G. A. Plemjannikov; M. M. Számarin; V. Apuhtyin, G. I. Volkonszkij herceg és M. P. Melnyickij.

¹⁷ Reformü Petra I. Dokumentü i materialü po isztoriji narodov SZSZSZR. Moszkva 1937–38.

rozó. Az új hivatal megszervezésével az államapparátus szerkezete a következő képet mutatta:

1. A Szenátus mint a legfelsőbb törvényhozó és végrehajtó szerv;
2. A régi prikázok maradványai, melyek vagy beolvadtak a megyei kancelláriákba, vagy a helytartóknak rendelődtek alá;
3. A megyei központok a helytartók vezetésével, melyekhez a városok és járások is hozzátartoztak.

A Szenátus és elődje, a Bojár Duma összevetésekor lényeges különbségek mutathatók ki.

1. Míg a Bojár Duma kezében csak a törvényhozó hatalom összpontosult, addig a Szenátus jogköréhez ezentúl a végrehajtó hatalom is hozzátartozott;
2. a Bojár Duma csak a cárnak, a Szenátus az államnak is felelősséggel tartozott;
3. a Bojár Dumába csak a bojárok kerülhettek be, a Szenátus összetétele ugyanakkor vegyesnek tekinthető.

I. Péter állandóan irányította és figyelemmel kísérte a Szenátus munkáját, gyakran részt vett annak ülésein. Már az alapító ukázban részletesen kidolgozta a szerkezeti felépítését. Eszerint a Szenátus a kilenc szenátor által képviselt *Testületi ülés*ből és a *Szenátusi Kancelláriá*ból tevődött össze. Ezen utóbbi szervet 1711. március 27-én további négy – Titkos, Prikaz, Tartományi és Kinevezési – hivatalra¹⁸ osztották fel. A Szenátus harmadik fő alkotóeleme a *Végrehajtó Kamara*¹⁹ lett, amelyet 1712-ben, mint sajátos bírói ügyosztályt hoztak létre.

A negyedik állami szervet – a *Szenátusi Hivalt* – 1722-ben, a Kollégiumok megszervezése után alapították.

A fentebb említett négy fő hivatal mellett még több fontos tisztség található a Szenátuson belül. A *Tartományi biztosokról* már a Szenátus alapító ukáza²⁰ is említést tesz. Ebben előírták, hogy minden guberniumból két biztost kell kinevezni a Szenátusba, akiknek a feladata a főváros és a vidék közti közvetítő szerep biztosítása: az adók beszedésének felügyelete, élelem és takarmány beszerzése a hadsereg számára, az újoncoszások figyelemmel kísérése, valamint a szökött parasztok földesuraikhoz való visszaküldése lett. Ez a hivatal 1718-ig állt fenn, majd fokozatosan elvesztette funkcióit.

---

¹⁸ A Titkos Hivatalban gyűjtötték össze a hivatalos állami iratokat; a Prikáz Hivatal a Szenátus, a prikázok és a pénzverde közötti levelezést irányította; a Tartományi Hivatal a kijevi, azovi, kazanyi, pétervári, arhangelogorodi és szibériai tartományok igazgatását látta el, a Kinevezési Hivatal pedig a korábbi Kinevezési Prikáz feladatkörét vette át.

¹⁹ Ezt a hivalt A. Filippov a Bojár Duma egyetlen maradványának tartja, amely megőrződött a Szenátusban.

²⁰ Dokumentü i materialü... 38.

A *pénzügyi és jogi felügyelők* (kincstári ellenőrök) hivatalának megszervezésére egy 1711. március 2-i cári rendelet²¹ utasítja a Szenátust. Egy későbbi, 1712-es ukáz a felügyelőket a Szenátus fennhatósága alá vonta, ugyanakkor önállóságot biztosított számukra a kormányzók mellett. Így egyre jobban kiszélesítették a hatáskörüket – ők felügyelték az államhatalmi szervek tevékenységét és leplezték le esetleges visszaéléseiket –, mégis kevés figyelmet fordítottak a felügyelők bejelentéseire.

A történészek körében két nézet alakult ki erről a tisztségről: egyesek a general-prokuratúra elődjét látják benne, míg mások tisztán pénzügyi hivatalnak tekintik. Egyik álláspontot sem lehet azonban maradéktalanul elfogadni, hiszen a hivatalnak kettős jellege volt.

1. *Területi*: össze volt kapcsolva a területi igazgatással a provinciai felügyelőkön keresztül, akik pedig a városi felügyelőket irányították. Az egész felügyelői szervezetet a főfelügyelő koordinálta, akit a rendeletekben gyakran „állami főrevizornak” neveztek;

2. *hivatali*: központi szervezetben, hadseregben és a flottákban is voltak képviselőik.

A későbbiekben egy 1714. április 16-án közzétett ukáz²² pontosította a Szenátus Testületi ülésének és Kancelláriájának munkáját, melyben előírták a szenátorok naponkénti ügyeletét és napló vezetését a naponkénti tevékenységükről.²³ A szenátorokat csak a Szenátus vonhatta felelősségre a főfelügyelő feljelentései alapján.

A Szenátus hatásköre nem egyszerre, hanem fokozatosan alakult ki a cártól kapott megbízások növekedésével. Állandóan működő, általános hatáskörű államhatalmi szerv lett, valamennyi hivatal számára a legfelsőbb fórumot jelentette.

Éles viták jelentek meg az orosz és szovjet történészek körében abban a kérdésben, hogy rendelkezett-e a Szenátus törvényhozó hatalommal, vagy sem. Ezen legfelsőbb állami hivatal hatáskörét talán legbehatóbban kutató A. N. Filippov²⁴ felsorolja a tipikus véleményeket ebben a kérdésben: Sz. A. Perovszkij szerint a Szenátus a Nystädti békéig (1721) mint törvényhozó testület működött. A háború befejezése után azonban maga Péter vette át ezt a szerepet, ezért a Szenátus számára csak a részvétel lehetősége maradt meg a törvényhozásban, I. Péter fennhatósága alatt. N. M. Korkunov amellet érvel, hogy a két törvényhozó hatalom – I. Péter és a Szenátus –

---

²¹ Uo. 39.

²² Uo. 45.

²³ Hamarosan kiderült azonban, hogy az ügyeletes szenátorok felületesen végzik a munkájukat. Ezért a cár 1716-tól azt követelte tőlük, hogy az egy hónapos ügyelet alatt minden nap jelenjenek meg a Szenátusban és bonyolítsák le a halaszthatatlan ügyeket. Igazolatlan távolmaradásuk esetén a szenátoroknak 50 rubel büntetést kellett fizetni.

²⁴ A. N. FILIPPOV: i.m. 75.

kiegyeztek abban, hogy az utóbbi a cár irányítása alatt áll, tehát nem tekinthető önálló jellegűnek.

A. N. Filippov, aki elemezte Korkunov teóriáját, amellel érvel, hogy mindig csak egy törvényhozó hatalom lehet. A törvény szerint minden esetben a legfelsőbb hatalom által megállapított norma, ilyen kompetenciával pedig csak a cár rendelkezett. Valójában a Szenátus csak a törvénytervezetek előkészítésében és összeállításában, majd azok kihirdetésében vett részt. A Kollégiumok megszervezéséig bírói jogköre sem volt világosan meghatározva.

Mindent egybevetve, a Bojár Dumához képest a Szenátusnak sajátos helyzete alakult ki: Péter nem azért hozta létre, hogy a hatalmát megossza vele, hanem azért mert egy energikus segítőtársra volt szüksége. Míg a Bojár Duma a legfelsőbb hatalom része volt, addig a Szenátus az abszolutizmus eszközének tekinthető.

III. A kollégiumok létrehozása 1718–1724 között ment végbe. Már a XVIII. században gyakran megvádolták I. Pétert, hogy a kollégiumok megalapításánál mechanikusan átvette a svéd kollégiális rendszert, adminisztratív reformjainak pedig elsődlegesen a spontán, szisztéma nélküli jellegét emelték ki. Még többen keltek azonban a reformer cár védelmére.

E. N. Berendts,²⁵ miután behatóan tanulmányozta Péter hozzáállását a dán és a svéd állami intézményekhez, a következő kérdést vetette fel: vajon Oroszországban teljesen idegen volt-e a kollégiális elv. Hát milyen volt a fejedelmi дума – hangsúlyozza –, ha nem kollégiális? Végül arra a következtetésre jutott, hogy nem egy külföldi példát kellett lemásolni, hanem felújítani az orosz kollégiális hagyományokat, immár „külföldi köntösben”.²⁶

Berendts fenti nézete a ténnyel is alátámasztható, hogy Péter egyik külföldi útja során, 1699-ben felkérte az angol Francis Lee-t, hogy készítsen el egy tervezetet hat kollégium megszervezéséről. A cár elképzelése szerint ezekhez a hivatalokhoz hozzátartozott volna a népművelés ügye, a mezőgazdaság, ipar és kereskedelem fejlesztése. Az elkészült tervezetnek kevés hatása volt ugyan a későbbi kollégiumok kialakításában, de ezzel is bizonyítható, hogy a középfokú igazgatás kollégiális elven történő átépítése már uralkodásának kezdetén is foglalkoztatta az orosz uralkodót.

A Ratusa és a Minisztériális Konzílium is már kollégiális típusúnak tekinthető, de még mindkét intézményben a magasabb rangú hivatalnokok kezébe került az irányítás. 1714-ben kollégiális döntést vezettek be az állami hivatalokban, amit az tett szükségessé, hogy az addigi egyhangú szavazás lassúvá és nehézkessé tette az ügyvitelt. 1716-ban a cár utasította az embereit, hogy szerezzenek be részletes információkat a

---

²⁵ E. N. BERENDTS: i.m. 52.

²⁶ Uo. 68.

porosz, francia, dán és svéd intézményrendszerről. A beérkezett jelentések tanulmányozása során Péter arra a következtetésre jutott, hogy leginkább az utóbbi állam hivatal-szervezete megfelelő az oroszországi viszonyokba való részleges átültetéshez. Az tehát valós állítás, hogy az orosz kollégiális rendszer alapja a svédországi minta lett, de a hasonlóságok inkább a külső formákban mutatkoztak meg, míg a két ország kollégiumainak funkciójában és hatáskörében eltérések jelentek. 1718 decemberében kezdte el az 1715-ben Péter szolgálatába állt. holsteini származású G. Fick a kollégiumok Szervezeti Szabályzatának kidolgozását, amelyhez fő forrásként a svéd Canstelié Ordningh (Kancelláriai Szabályzat – 1661) szolgált.

Összegzőképpen elmondhatjuk, hogy az 1711–18 közti időszak a kollégiumok előkészítési periódusának tekinthető. Ekkor a moszkvai prikázoktól kezdett elkülönülni egy-egy ideiglenes kancellária, amelyek fokozatosan átvették a fontosabb ügyek intézését, miközben ügyviteli rendjük átalakult kollégiális jellegűvé. A kollégiumok kialakulásának három formáját különböztethetjük meg:

1. egyes kollégiumok helyettesítették a korábbi prikázokat és kancelláriákat (pl. a Katonai Kollégium a Katonai prikáz);
2. mások több prikáz összeolvasásával jöttek létre (pl. a Tengernagyi Kollégium a Tengernagyi és Tengerészeti prikázból);
3. megint mások átalakultak a hatáskör alapján azonos prikázokból (pl. a Külügyi Kollégium a Követségi prikázból).

A kollégiumok kancelláriából és a testületi ülésekből álltak, saját – pontosan kidolgozott és körülírt – hatáskörrel rendelkeztek. Központi állami szervekként jöttek létre, a fennhatóságuk alá kerültek a kormányzók és a városparancsnokok is. Abban az esetben fordulhattak a Szenátushoz, ha vitába keveredtek valamely más intézménnyel, illetve olyan ügyek esetében, amelyek esetleg túllépték a hatáskörüket.

A három legjelentősebb központi hivatal a Külügyi, a Katonai, és a Tengernagyi Kollégium volt, melyek közvetlen kapcsolatban álltak a cárral.

A Követségi prikázból és kancelláriából kialakult *Külügyi Kollégium* teendőit – idegen követek fogadása, orosz követek külföldre küldése, stb. – egy 1718. december 12-i rendelet²⁷ határozta meg. Testületi üléseinek összetétele az ügy jellege szerint változott: az adminisztratív és gazdasági ügyektől megkülönböztették a különlegesen fontos diplomáciai ügyeket.

A katonai kancellária utódjaként létrejött *Katonai Kollégium* legfontosabb feladata a reguláris hadsereg feltöltése és ellenőrzése lett.

A *Tengernagyi Kollégium* feladatköréhez a tengerészeti szakemberállomány toborzása és kiképzése tartozott. Ezen hivatal fennhatósága alá került a korábbi Tengernagyi Prikáz, a Tengernagyi és Haditengerészeti Kancellária.

---

²⁷ Dokumentü i materialü... 67.

Az alábbi három központi hivatal – Bányászati, Manufaktúra, és Kereskedelmi Kollégium – Péternek teljesen új alapokon kellett megszerveznie, mert ezeknek egyáltalán nem volt elődje a korábbi központi igazgatásban.

A *Bányászati Kollégium* kivételes jogot élvezett az oroszországi ásványkincsek felkutatásában és kiaknázásában, valamint a kohászati üzemek létesítésében. Feladatköréhez rendelték ezen kívül a pénzverdék vezetését, a vas- és rézexport megszervezését és lebonyolítását.

A *Manufaktúra Kollégium* fennhatósága alá tartozott valamennyi iparág irányítása, a mesterek és inasok közti peres ügyek kivizsgálása.

A *Kereskedelmi Kollégium* elé a bel- és külkereskedelem fejlesztését tűzték ki célul. Illetékességéhez tartozott ezenkívül a városi lakossággal kapcsolatos kereskedelmi, bírósági és rendőrségi ügyeknek a koordinálása.

A következő három központi szerv állami költségvetési teendőket látott el. Az *Adóügyi Kollégium* az egyenes és közvetett adók befizetését irányította és meghatározta a behozatali, illetve kiviteli vámtarifákat. Az *Állami Számvivőiségi Kollégium* az egyéb állami bevételekre felügyelt, valamint évenként összeállította a személyzeti állomány névsorát. A *Revíziós Kollégium*ba évente minden hivatal elküldte a bevételeiről és kiadásairól készített kimutatásokat.

1718-ban alapították meg a tizedik központi állami intézményt, az *Igazságügyi Kollégiumot*, amely átvette az irányítása alá került Földbirtokhivatal és Szolgálok Hivatalának funkcióit.

1720-ban szervezte meg I. Péter a *Szent Szinódust*, mint az egyházi javak állami célokra történő kisajátításának hivatalát. Központi adminisztratív és bírói szervként működött, hatáskörébe tartozott az érsekek kinevezése és döntött az egyházi jövedelmek felhasználásáról.

1722-ben alakult meg a *Kis-Oroszországi Kollégium*, amely a Kis-Oroszországi prikáz feladatkörét örökölte és az egyetlen nem funkcionális, hanem területi elv szerint működő kollégium lett.²⁸

Az Igazságügyi Kollégium nem tudott megbírkózni az eléje kerülő nagy mennyiségű ügygel, ezért 1722-ben kivált belőle a *Földesúri Kollégium*. Ide lehetett beküldeni a nemesség birtokain kialakuló peres ügyeket, ezért ez az intézmény elsősorban a nemesség jogait és gazdasági érdekeit védelmezte. Így 1722-től 13 kollégiumból irányították a központi hivatalszervezetet. Minden kollégium saját működési szabályzattal rendelkezett, az élükön álló elnököket a cár nevezte ki.

A kollégiumok megalapítása után változások következtek be a Szenátusban. 1718. december 3-án adtak ki egy rendeletet²⁹ a „Szenátus kötelezettségeiről”. Es-

---

²⁸ Az új központi hivatal az ukrajnai kozák hetman és a sztarsina tevékenységét ellenőrizte.

²⁹ Dokumentü i materialü...48.

zerint ezután a Szenátusnak a kollégiumok elnökeiből kellett állnia, a Testületi ülés taglétszáma pedig kilencről tízre nőtt. Az ukáz arra is utasított, hogy a tartományi vezetők nem fordulhatnak közvetlenül a legfelsőbb államhatalmi szervhez, hanem csak az ügyükben kompetens kollégiumokhoz.

1722. január 12-én újabb változás történt a Szenátus összetételében. 1718-ban a kollégiumi elnökök szenátorrá való kinevezésével Péternek az volt a célja, hogy összefogja a központi és a felsőfokú hivatalszervezetet. Az új szenátoroknak azonban annyi teendője lett ezáltal, hogy egyik funkciójukat sem tudták tökéletesen ellátni, ezért a cár ismét átalakította a Testületi ülés összetételét: tagjai között csak a három legjelentősebb kollégium – a Külügyi, a Katonai és a Tengerszálló – elnöke maradt, és a cár négy új szenátort nevezett ki melléjük.

I. Péter instrukciói alapján még 1720-ban megszerkesztették az *Általános Szervezeti Szabályzatot*, amely két év múlva lépett életbe. Ez a dokumentum az államigazgatási szervek egységes működésére való törekvést jelzi, amennyiben szabályozza a közép- és felsőszintű hivatalok működését és összetételét.

1722 folyamán Péter több fontosabb hivatalt is megszervezett. Elsőként a *Szenátusi Felügyelőség* alakult meg Moszkvában, melynek ülésein minden kollégiumból egy tanácsos vett részt. Feladatukként a szenátusi utasítások végrehajtásának ellenőrzését írták elő.

A *Prokurátúra* intézményét 1722 áprilisában, a „General-prokuror kötelességei” elnevezésű rendelet³⁰ kiadásával egyidőben vezették be. A prokuror figyelemmel kísérte és ellenőrizte, hogy helyesen járnak-e el a hivatalnokok a szenátusi ügyintézésben, az ügyek tárgyalásnál pedig ne csak formális döntéseket hozzanak. Ezzel az új hivatallal a végrehajtó és ellenőrző funkciók elkülönültek egymástól. Péter general- és ober-prokurort nevezett ki a Szenátusba, ober-prokurort a Szinódusba és prokurorokat a kollégiumokba. A general-prokuror kivételes helyzetét az is mutatja, hogy törvényeket is javasolhatott, és valamilyen, a Szenátushoz intézett beadvány az ő kezén ment át.

A kollégiális szisztéma végül nem teljesen váltotta be a hozzá fűzött reményeket, ezért a cári kormányzat egyszemélyes hivatalokat is létrehozott.

I. Péter 1720-ban utasítást adott a *general-reketmeisteri* tisztség megszerzésére, hogy felszabadítsa a Szenátust az eléje kerülő rengetek kérvény kivizsgálásától. Az első reketmeister két évvel később kapta meg a kinevezését.

1722-ben állították fel a *Heroldmeisteri Hivatalt*, amelynek hatásköre alá több funkciót is vontak: listát kellett készíteni a nemességről,³¹ iskolákat létesített a nemesif-

---

³⁰ Ezt a rendeletet a cár és segítőitársai önállóan dolgozták ki, ami azonban nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy a külföldi államok hasonló intézményeit is többé-kevésbé tanulmányozhatták.

³¹ Ezen funkció alapján ezt a szervet „Nemességet nyilvántartó hivatalnak” is nevezték.

jak számára, ahol őket gazdaságra és jogra oktatták; beiktatták a nemesek közé azokat a hivatalnokokat, akik szolgálatuk folyamán elérték a fő-rangot (a rangtáblázat 8–14. fokát), nemesi címereket készítettek.

Hans Begger³² dán történész 1985-ben jelentetett meg egy átfogó elemzést a péteri reformokról. Ő azonban nem az újonnan létrehozott hivatalszervezet szerkezetét és működését, hanem elsősorban megalakításuk előfeltételeit és eredményességét vizsgálta. Az előbbi tényezővel kapcsolatosan három fő összetevőt sorol fel. Elsőként a külföldi példákat emeli ki, utalva arra, hogy milyen nagy jelentőséggel bírt Péter cár munkája számára a nyugat-európai állami hivatalok és törvénykönyvek ismerete. Kiemeli ezenkívül a Péter előtti Romanovok államigazgatási tradícióinak meghatározó szerepét, amelyek a XVIII. századi hivatalszervezetben is domináltak. A fentebb említett előfeltételek mellett – Begger szerint – feltétlenül ki kell még hangsúlyozni Péter alkotói munkájának eredetiségét, ami abban nyilvánult meg, hogy a cár mennyire célszerűen válogatta ki és dolgozta át az Oroszország viszonyainak megfelelő intézményeket.

A dán történész által vizsgált második kérdés arra irányult, hogy sikeresek voltak-e I. Péter adminisztratív reformjai. Azt még a reformer cár politikájának ádáz bírálói is elismerik – írja Begger –, hogy Péternek köszönhető az államigazgatás központosítása és bürokratizálása, Oroszország célszerű területi felosztása, a szervezőmunkának a korábnál jóval pontosabb és részletesebb szabályozása.

A tanulmány végén összegzésként elmondhatjuk, hogy Nagy Péter adminisztratív újításai elősegítették az abszolutizmus megerősödését Oroszországban. A cári politika a hivatalszervezetben szolgáló nemességet egységesítette, és létszámát is növelte azáltal, hogy a társadalom alsó rétegeiből kikerülő hivatalnokoknak meghatározott rangok elérése esetén nemesi címet adományozott. Ebből következően kiszélesítette és megszilárdította az orosz abszolút monarchia társadalmi bázisát. Az 1720-as évek közepére a hagyományos katonai szolgálónemesség hivatali nemességgé alakult át, az adminisztratív reformoknak köszönhetően jól szervezett állam a Nyugat-Európához való felzárkózás legfőbb eszközévé vált.

---

³² H. BEGGER: Reformü Petra Velikogo. Moszkva 1985.

Die administrative Reformen von Peter I.

Diese Mitteilung hat das Ziel, das Bild der russisch-sowjetischen Geschichtsschreibung über den administrativen Reformen von Peter I. durchzublicken und zu werten. Die Mehrheit der historischen Arbeiten untersucht den Problembereich des russischen Absolutismus und seiner gesellschaftlichen Basis von dem Standpunkt der staatlichen Strukturanalyse. Von den Zentralfragen kann man die Staatsapparatburekratisierung und parallel der Adelskonsolidierung vor allem herausheben.

Die Frage, ob die Reformen des Zars erfolgreich waren, die Historiker mit Ja beantworten. Sie werten die Maßnahmen von Peter eindeutig positiv, hinweisen auf den verhältnismäßig progressiven Inhalt seiner Reformen, unabhängig von den ihren Feudalcharakter, weil diese Verfügungen zur russischen Staatsmodernisierung zugünstigten.

ZIMONYI ISTVÁN

AZ EURÁZSIAI STEPPE NOMÁDJAI ÉS SZOMSZÉDAI

Az eurázsiai nomádok hatalmas birodalmakat hoztak létre a Kr.e. I. évezredtől a XV. századig. Ezeknek a birodalmaknak a kialakulásában és felbomlásában nagy szerepet játszottak a nomádokkal szomszédos övezetek. Eddig elsősorban csak a földműves civilizációk és a tőlük északra élő nomádok viszonyára irányult a kutatás. Jelen munkában egy komplexebb megközelítés körvonalait vázolom fel. Elsőként néhány általános kérdés kerül meg tárgyalásra.

A nomád életmódra jellemző ismérveket legutóbb Khazanov gyűjtötte össze a nomadizmus kutatásának legutóbbi szintézisében: 1. a gazdasági életben az állattartás dominál; 2. extenzív, rideg állattartás jellemzi; 3. az állattartó gazdaság következtében az állattartó állandó és rendszeres legelőváltásra kényszerül; 4. a nomádok többsége részt vesz az állandó vándorlásban; 5. önellátó, naturális gazdasági szint jellemzi. Ez a fajta termelő gazdálkodás egy olyan technikai szinthez kötődik, amely a neolitikus és ipari forradalom közti korszakra jellemző.¹

A nomadizmus különböző típusai közül most csak az eurázsiai steppén kialakult változatról esik szó. Földrajzi értelemben ez a Mandzsúriától a magyar Alföldig húzódó steppeövezet, ahol a Kr.u. V. századtól többségében török, mongol és mandzsú-tunguz nyelvű népek laktak. Az állatállomány két domináns eleme a juh és a ló, ez utóbbi különösen fontos, hiszen több funkciót is betöltött: lovaglásra és teherhordásra használták, valamint teje és húsa élelemként szolgált. Az eurázsiai nomadizmus egy másik meghatározó jellegzetessége az időszakos legelőváltás kialakult rendszerének a szilárdsága.²

---

¹ A. M. KHAZANOV: Nomads and the outside world. Cambridge studies in social anthropology 44. Cambridge 1984. 16–17. A legújabb szakirodalomból csak két további alapvető művet említünk: G. E. MARKOV: Kocsevnyiki Azii. Sztruktúra hozjasztva i obscsesztvennoj organizacii. Moszkva 1976; Nomád társadalmak és államalakulatok. Szerk.: Tőkei F. Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 18. Budapest 1983. Ez utóbbi a magyar kutatások reprezentatív összefoglalása.

² KHAZANOV: i.m. 44–52.

A nomadizmus besorolására a marxi formáció-elméletbe több kísérlet történt, de mind az ázsiai termelési mód,³ mind a feudális rendszer⁴ sémájának alkalmazása a nomadizmusra, alkalmatlan arra, hogy fogalmilag a kérdést tisztázza.⁵

A nomád történelemmel kapcsolatban is felmerült az a kérdés, hogy van-e fejlődés. A nagyállattartó lovasnomadizmus kialakulásától (Kr.e. I. évezred) az ipari forradalomig nincs alapvető strukturális változás a nomádok között. A hszüingnuk, türkök, mongolok között az állattartás (állatállomány összetétele, szaporítási módok, stb.) és társadalmi szervezet szempontjából nem volt alapvető minőségi különbség.⁶

A steppe földrajzi elhelyezkedése nagyban meghatározta az ott élő népek történeti mozgásterét. A Mandzsúriától a magyar Alföldig húzódó steppeövezetet délről egy földműves civilizációs sáv határolja, amely keleten Kínával kezdődik, majd Transoxánián, a védett Indián, Perzsián át folytatódik, végül nyugaton a Mediterráneum keleti részénél, az V. századtól a bizánci birodalomnál végződik. Ez a déli földműves övezet keleten közvetlenül érintkezik a steppével, míg nyugaton a Kaszpi-tó – Kaukázus – Fekete-tenger természetes akadályként választja el a két régiót. Kína a Nagy Fal felépítésével próbálta biztonságossá tenni az elválasztó határt. Irán helyzete attól függött, hogy keleti határ-területei (Horászán, és Transoxania) mennyire képesek ellenállni a nomádok nyomásának.

Azok a nomád népek, amelyek kikerülve a steppéről a földműves civilizációk területére vonultak, általában életmódváltásra kényszerültek, és letelepedve asszimilálták őket. Ez történt a Kínába betelepülő nomádokkal, akik többször önálló dinasztiát alapítva elkínaiasodtak. Az Iránt megszálló nomádok (szeldzsükök, mongolok) birodalmakat alapítottak, de rövid időn belül őket is asszimilálta a perzsa népesség és kultúra. A törököknek csak néhány helyen (pl. Kis-Ázsiában) sikerült etnikailag is megmaradni. Erre a népességre alapult később az oszmán–török birodalom. A steppe nyugati felén élő népek közül⁷ a magyarságnak sikerült etnikailag túlélni az életmódváltást.

---

³ TÖKEI F.: „A nomadizmus kérdéséről”. In: Nomád társadalmak és államalakulatok. Szerk.: Tőkei F. Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 18. Budapest 1983. 5–14.

⁴ B. Ja. VLADIMIROV: Obscsesztvennij sztroj mongolov. Mongolszkij koczvoj feodalizm. Leningrad 1934.

⁵ Gellner összefoglalása és Khazanov álláspontja: KHAZANOV: i.m. XVI–XXXV, 297–298.

⁶ KHAZANOV: i.m. XXIV–XXV.

⁷ A hunok a Kárpát-medencében a germánokba olvadtak be, míg a kelet-európai steppén élő és oda visszahúzódó csoportjaik az újabban érkező nomádok között éltek tovább. Az avarokat valószínűleg a szlávok asszimilálták, miután a birodalom a IX. század elején összeomlott. A dunai bolgárok esetében pedig egyértelmű, hogy egy bizonyosan török nyelvet beszélő népesség önálló politikai keretet hozott létre, majd fokozatosan nyelvileg asszimilálódott a többségben lévő szlávokhoz.

A déli civilizációk hatása a nomádokra technikai és kulturális szempontból meghatározó.⁸ A nomád gazdaságban – mint már említettük – nem volt alapvető szerkezeti változás. Ezzel szemben a nomádok fegyverzete rendkívül jelentős változáson ment keresztül.⁹ Ennek hátterében az egyik alapvető tényező a fémművesség fejlettségének a kérdése. A steppetörténet korai szakaszában, amikor iráni nyelvű népek domináltak a steppén, a fejlett bronzkori civilizációk (Mezopotámia, Egyiptom) fejlett fémművességét elsajátító iráni nyelvű csoportok Kr.e. I. évezred elején alakítják ki a lovasnomád életmódot, s terjesztik el nyugat felől az egész steppén.¹⁰ Valószínű, hogy iráni nyelvű népeség közvetítette ezt a technikát Kínába is.¹¹

A kínai vastechnológia a vas öntésével indult a Kr.e. I. évezred közepén, a kovácsolás a Kr.u. III. században kezdődött.¹² A XI. században a kínai vaskohászat forradalmi változáson ment keresztül. Az új technológia természetesen először a fegyvergyártás területén jelentkezett. A mongol világbirodalom és a kínai vaskohászat összefüggéseire Elvin hívta fel a figyelmet:¹³ a nomád eredetű Észak-Kínában uralkodó dinasztiák (kitajok és dzsürcsik esetében) a steppei népek egymás elleni küzdelmeibe beavatkoztak, hogy megakadályozzák a hatalomkoncentrációját, de közben elterjesztették az új technikát a steppén, amelynek következtében éppen az ellenkezőjét érték el, ugyanis ezzel a haditechnikával a Dzsingisz kán vezette törzs egyesítette a steppe népeit, s utána Kínára támadt.

A korábbi vastechnológiai újítások is elterjedhettek a steppén. Elvin szerint a Kr.e. IV. században is hasonló dolog ment végbe, aminek a következtében a hszüng-nuk alakítottak nagy birodalmat.¹⁴ A Kr.u. III. században a kovácsolási technika elterjedését követően a VI. század közepén a türkök alapítottak nagy kiterjedésű birodalmat. Mindezekből egyesek arra következtettek, hogy a kínai haditechnikának kell tulajdonítani az eurázsiai nomádok katonai felsőbbbségét mindazoknál, akik az ókor és középkor folyamán Európára támadtak.¹⁵ Természetesen csak ezzel az egy tényezővel nem lehet a nomád történetet magyarázni. Azonban a kovácsmesterség jelentőségét a nomádoknál többek között bizonyítja, hogy a kínai források a VI. században hatalmas

---

⁸ Ugyanakkor az európai fejlődésben is nagy szerepe volt az eurázsiai nomádoktól átvett szügyhám-nak és kengyelnek: ENDREI W.: A középkor technikai forradalma. Budapest 1978. 14.

⁹ U. KÖHALMI K.: A steppék nomádja lóháton, fegyverben. Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 12. Budapest 1972.

¹⁰ U. KÖHALMI: i.m. 15–16.

¹¹ G. CLARK: A világ őstörténete. Budapest 1976. 293–294.

¹² CLARK: i.m. 296.

¹³ M. ELVIN: Fejlődés és stagnálás a kínai történelemben. Budapest 1977. 93–100.

¹⁴ ELVIN: i.m. 94.

¹⁵ F. BRAUDEL: Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus. XV–XVII. század. Budapest 1985. 377–378.

kiterjedésű birodalmat alakító törköket az őket megelőző és steppét uraló törzsszövetség, a zsuanszuankovácainak mondják. Dzsingisz kánt pedig, aki 1206-ban vette fel ezt a nevét, korábban Temüdzsin-nek hívták. A mongol szó jelentése 'kovács'.

Ezzel a problémával szokás kapcsolatba hozni azt a kérdést, hogy vajon mi indította be és mi befolyásolta a gyakori népmozgásokat az eurázsiai steppén, és miért változik meg alapvetően a mozgások iránya. Korábban az iráni nyelvű népek még nyugati irányból haladtak kelet felé, de a steppe Krisztus utáni története során a keletről nyugatra vonulás volt döntő jelentőségű. A vándorlás irányát valószínűleg az szabta meg, hogy melyik szomszédos földműves civilizáció állt magasabb szinten. Az iráni nyelvű népek keleti migrációjának hátterében a mezopotámiai civilizáció kisugárzása sejthető. A migráció megfordulásában pedig a kínai vastechnika fölénye játszhatott döntő szerepet, amelyet a steppei népek átvettek és elterjesztettek.

Természetesen a nomádok mozgásirányát a kisebb ellenállási vonalak határozták meg.¹⁶ Ebben más tényezők is fontos szerepet játszottak. Ilyen többek között Kína, és a tőle nyugatra húzódó földműves civilizációk belső politikai helyzete is. A steppeöv keleti részén az első lovasnomád birodalmat a hsziungnuk hozták létre a Kr.e. III. század végén.¹⁷ Ezzel egyidőben sikerült az egységes Kínai Birodalmat megeremteni; a Han dinasztia négy évszázadig uralta Kínát (K.e. 206 – Kr.u. 220). A hsziungnuk fénykora a Kr.e. 200 körüli időkre tehető, azonban egy egységes Kínával szemben birodalmukat nem tudták fenntartani. A Kr.e. I. századra hatalmi súlyuk csökkent, s további történetük tipikus forgatókönyve a későbbi nomádok sorsa alakulásának. A déli törzsek behódoltak Kínának, s a császár felhasználta őket védelmi célokra, végül asszimilálták őket a kínaiak, de egyes csoportjaik Kína egységének megszűnte után kisebb helyi dinasztiákat hoztak létre. Az északon maradt törzsek kettészakadtak. Az egyik rész helyben maradt, és betagozódott az újabb nomád törzsszövetségi-birodalmi keretbe. A másik rész nyugat felé vette útját, s egészen a Kazak steppéig lehet őket nyomon követni. Innen egy későbbi, kelet felől jövő támadás következtében újabb csoportok indultak még nyugatabbra, elérve a dél-orosz steppét. Ők azok, akik Kelet-Európában a hun birodalmat megalapították.¹⁸ A hunok megjelenése Európában pedig az úgynevezett germán népvándorlás kiváltó oka lett, melynek következménye a nyugatrómai birodalom bukása lett. A hunok a Kárpátoktól nyugatra eltűntek a germán népek tengerében.¹⁹

---

¹⁶ BRAUDEL: i.m. 92–95.

¹⁷ LIGETI L.: „Az ázsiai hunok”. In: Attila és hunjai. Szerk.: Németh Gy. Budapest 1940. 31–60.

¹⁸ A hunokra vonatkozó újabb alapvető irodalmat Harmatta J. állította össze: Attila és hunjai. Szerk.: Németh Gy. Budapest 1986². (reprint) XXXVI–XXXIX.

¹⁹ BÓNA I.: „A hunok”. In: Magyarország története I/1. Főszerk.: Székely Gy. Budapest 1984. 266–276.

A hszüingnuk és hunok utáni steppetörténetet két nagyobb korszakra szokták osztani azon az alapon, hogy a VI–XIII. századig elsősorban török nyelvű népek hoztak létre birodalmakat, a XIII–XV. században pedig a mongol nyelvű népesség alakított ki tartós politikai kereteket. Az első korszak a türk birodalom megalakulásával kezdődött a VI. század közepén. Ez az első nomád államalakulat, amely hatalmát kiterjesztette az egész eurázsiai steppére, Mongóliától a Fekete-tenger északi partvidékéig. Kínát röviddel a türkök felemelkedése után újra egységes császársággá kovácsolták (Szu dinasztia 589–617; Tang dinasztia 618–907), s egy ilyen Kínával a nomádok nem voltak képesek versenyre kelni,²⁰ sőt a türk birodalom időlegesen kínai fennhatóság alá került. A szászánida Perzsia (Kr.u. 226–651) mind a hunoknak, mind a türköknek erős ellenfele volt. A steppe nyugati végén a türkök előtt menekülő avarok a Kárpát-medencét birtokba véve (567–568) hozzájárultak Bizánc meggyengüléséhez, s lehetővé tették a szláv népvándorlást, végül a megerősödő Karoling birodalom aldozatául estek.²¹

A türk birodalmat az ujgurok döntötték meg a VIII. század közepén, akiknek a hatalma csak az eurázsiai steppe keleti felére terjedt ki, ugyanis a Dél-Orosz steppén a VII. századtól a türkök örökségét a kazár birodalom vette át.²²

A X. században a Karoling egység megszűnése következtében Európa meggyengült, amit a nomádok ki is használtak. Ennek keretében történt a magyar honfoglalás, és ez tette lehetővé a kalandozásokat.

A másik migrációs irány Iránon keresztül vezetett. Az Omajjád Kalifátus a nagy hódítások idején komoly ellenfele volt a türköknek és a kazároknak. Az Abbaszidák első évszázadában még erős a Kalifátus, de a X. századra a birodalom önálló részekre szakadt szét. Mivel már a IX. századtól megfigyelhető a török nomádok alkalmazása a Kalifátus haderejében, illetve a X. századtól elkezdődött a török törzsek áttérése az iszlámra, Irán, mint az Iszlám birodalom egyik láncszeme, nem tudott ellenállni a steppéről jövő nyomásnak, a szeldzsükök beáramlásának és birodalomalapításának,²³ s Kis-Ázsia eltörökösítésének.

A XIII. században Dzsingisz kán új, minden korábbinál nagyobb birodalmat hozott létre, amely utódai alatt India és a Mediterráneum kivételével az egész Euráziára kiterjedt, magában foglalva Kínát, Transoxániát és Perzsiát. A mongol hódítás-

---

²⁰ O. PRITSÁK: *The Origin of the Rus*. Cambridge, Mass. Vol. 1. 1981. 19.

²¹ BÓNA I.: „Az avarok”. In: *Magyarország története I/1*. Főszerk.: Székely Gy. Budapest 1984. 310–346.

²² R. GROUSSET: *The Empire of the Steppes. A History of Central Asia*. New Jersey 1970. 80–126, 179–182.

²³ *The Cambridge History of Islam*. Ed. P. M. Holt, A.K. S. Lambton, B. Lewis. Vol. 1. Cambridge 1980. 143–160.; GROUSSET: i.m. 141–170.; *Cambridge History of Iran*. Vol. 5. Ed. J. A. Boyle. Cambridge 1962. 11–184.

sikerét az is elősegítette, hogy Kína megosztott volt: északi részén a dzsürcsi eredetű Kin dinasztia, délen pedig a kínai Szung dinasztia uralkodott. Az iszlám keleten a XII. század végére felbomlott a szeldsük birodalom, s talán a legjelentősebb hatalom a hvárezmsahok kezén maradt, akiknek nem maradt elég idejük egy erős védelmet nyújtó birodalom kiépítésére, így a mongoloknak viszonylag könnyű volt Közép-Ázsia bekebelezése. Mindebből elég nyilvánvaló, hogy a földművesek alkotta birodalmak politikai helyzete is nagyban befolyásolta a nomádok lehetőségeit.

A távolsági kereskedelemről a steppe nomádjai is kivették a részüket. A türkök és kínaiak közötti kereskedelmi viszony elemzése azt mutatja, hogy a türkök többségében állatokat cseréltek selyemre, s amikor a kínaiak nem voltak hajlandók a cserére, a türkök hadjáratokkal kényszerítették rájuk akarukat.²⁴ A türkök hatalma alatt élő szogd kereskedők bonyolították a távolsági kereskedelmet. A türkök és a perzsák közötti harcok hátterében a selymkereskedelem hasznának lefölözése állott, ugyanígy a türkök bizánci követjárásainak egyik alapvető motívuma a selymkereskedelem biztosítása volt.²⁵

A mongol birodalomban a távolsági kereskedelem az egyik meghatározó elem lehetett. A katonai erő a kereskedelmi utak rendjét volt hivatott fenntartani, illetve kényszerítette a letelepült civilizációkat kereskedelmi javaik áruba bocsátására, ugyanakkor a postaszolgálattal segítette a kereskedelem lebonyolítását. A mongolok a türkökhöz hasonlóan nem maguk vettek részt a kereskedelemben, hanem a muszlimokra bízta az ügyletek lebonyolítását.²⁶

Van olyan vélemény is, hogy a nomád birodalmakat hivatásos katonai elit (katonai kíséret) és távolsági kereskedők (a türköknél a szogdok; a kazároknál a zsidók; a mongoloknál a muszlimok) együtt hozták létre.²⁷

Az arabok egy része bekapcsolódott a kereskedelembe, s városlakó kereskedővé vált. Ennek a kereskedőrétegnek alapvető szerepe volt abban, hogy az araboknál egy új világvallás, az iszlám kialakulhatott.²⁸ Ezzel szemben az eurázsiai nomádok esetében nem jött létre kereskedőréteg. Ennek következtében nem voltak képesek hasonló teljesítményre, az általuk felvett világvallások mindegyike valamely földműves

---

²⁴ A türk-kínai viszony részletes elemzését adta ECSÉDY ILDIKÓ: *Nomádok és kereskedők Kína határain*. Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 16. Budapest 1979. 78–164.

²⁵ GROUSSET: i.m. 83–85.; a bizánciak a kínai áruk biztosítására a perzsa birodalmon átvezető nagy kereskedelmi utakat nem tudták igénybe venni, mivel a VI. század folyamán szinte állandósult a két birodalom közötti háborúskodás. A steppei útvonal tehát a bizánciak, türkök és szogdok közös érdeke volt.

²⁶ POLÁNYI K.: *Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet*. Budapest 1976. 342–344.; uő. *Kereskedelem, piacok és pénz az ókori Görögországban*. Budapest 1984. 20–22.

²⁷ PRITSAK: i.m. 10–20.; POLÁNYI: i.m. 21–22.

²⁸ SIMON R.: *A Korán világa*. Budapest 1987. 441–445.

civilizációból származott (buddhizmus, kereszténység, judaizmus, manicheizmus, iszlám).

Mindehhez járult még, hogy a nomádokról szóló írott források többségét a földműves civilizációk írástudóinak köszönhetjük. A nomád történelem során a belső források akkor jelentek meg, amikor a birodalom szervezete és adminisztrációja megkövetelte az írás használatát. Ezek közül jelentős belső forrásokkal a türkökről, ujgurokról és mongolokról rendelkezünk.²⁹

A nagy nomád birodalmak kialakulásának magyarázatát általában abban a kölcsönhatásban látják, amely a nomádok és a földműves civilizációk között zajlott.³⁰ Ezzel a megállapítással egyet lehet érteni, ellenben, ha emögött egy olyan gazdaságtörténeti érv áll, miszerint a nomád gazdaság egyoldalú és nem autarkális, s ezért rászorult a földművesek termékeire, akkor történetileg egy hamis képet kapunk. Természetesen a nomádok érendjében szerepelnek földművelésből származó termékek a tej és húselekek mellett.³¹ Ezek megszerzésére azonban nem volt szükség hatalmas méretű birodalom létrehozására, hiszen a nomád területen is lehettek földműves zárványok, illetve a nomádok téli szállásterületeiken maguk is folytattak földművelést.³² Az a tény, hogy a nomád jobban ki van szolgáltatva a természet erőinek mint a földműves, szintén nem értékelhető úgy, hogy a nomád rászorult a földműves termékeire. Tehát a nomád és földműves társadalmak törzsi illetve falusi szinten önellátók, vagyis egyiknek sem érdeke nagyobb politikai keret, birodalom kialakítása.³³

A földműves és nomád civilizációk közötti különbség a hadrafoghatóságban jelentkezik. Az eurázsiai nomadizmus rendkívüli mobilitást igényel,³⁴ s ebben meghatározó szerepet játszik a lovaglás.³⁵ A lovaglás ismerete mellett az élelemszükségletek kiegészítésére rendezett vadászatok megkövetelték az íj és nyíl használatát. Ezeken kívül az állatállomány védelme, illetve az egyes közösségek közti gyakori súrlódások szükségessé tették a katonai ismeretek elsajátítását. Mindezt az tette lehetővé, hogy a nomád életmód nem jelentett olyan nagyfokú elfoglaltságot, mint a földművelés, amely rendkívül munkaigényes. Ebből következően a nomád társadalom minden egyes férfitagja potenciálisan egy „képzett” katona is, szemben a parasztokkal, akiknek kiképzése költséges, és elvonja őket a termeléstől. Ez volt az egyik legfontosabb belső

---

²⁹ A türk rovásírás és az uigur írásról I. SZÖM III.

³⁰ Erre a témára koncentrálnak a nemzetközi szakirodalmat szintetizáló KHAZANOV: i.m., illetve a hazai kutatók közül Ecsegy Ildikó, aki a türk korszak kiváló ismerője i.m.

³¹ KHAZANOV: i.m. 52–53.

³² RÓNA-TAS A.: „A nomád életforma geneziséhez”. In: Nomád társadalmak... 53.

³³ PRITSAK: i.m. 13–14.

³⁴ Az évenkénti rendszeres vándorlás útvonala 20–30 km-től 1500 km-ig terjedhet a különböző éghajlati viszonyoknak megfelelően. KHAZANOV: i.m. 52.

³⁵ U. KÓHALMI: i.m. 17–27.

feltétele annak, hogy bizonyos kedvező külső tényezőkkel együtt birodalmat lehessen kialakítani. Azonban a birodalom kiterjesztése és megtartása további előfeltételekhez voltak kötve. A nomád harcosokból reguláris hadsereget kellett létrehozni, amely biztosította a hatalmat, a kereskedelmi utakat és újabb hódítások alapja lehetett. Ezt a hadsereget azonban a steppe már nem tudta hosszú időn keresztül élelmezni. Így a letelepültek adóiból, a hódítások zsákmányaiból és a távolsági kereskedelem adóztatásából látták el őket.³⁶ Ezeket a lehetőségeket aknázták ki a Kalifátus is, amidőn testőröknek fogadta fel a nomádokat a IX. század elejétől, később ez tömegmértékűvé vált, olyannyira, hogy a hadsereg többségét ők alkották, ami egyenesen vezetett el a hatalom megragadásához és saját dinasztiák kialakulásához.

A szeldzsuk birodalom fénykorában tevékenykedő perzsa miniszter Nizám al-Mulk megállapítása szerint a szilárd államhatalom két pilléren nyugszik: reguláris zsoldos török (nomád) hadsereg és a perzsa adminisztráció.³⁷ Tehát a nomádok a földművelők államának adminisztrációját is alkalmazták birodalmuk megszervezésében.

Miután számba vettük a legfontosabbnak vélt tényezőket, amelyek a steppe és a földműves övezet viszonyát meghatározták, egy másik, eddig nem elég hangsúlyozottnak szereplő viszonylat kerül megtárgyalásra. A steppeövtől északra egy erdőövezet terül el, amely Szibéria és Kelet-Európa erdős vidékeit foglalja magában; az erdős vidék és a földműves civilizáció közvetlenül csak Közép- és Nyugat-Erőpában érintkezik egymással. Ennek jelentőségére alább visszatérek.

Az erdőzóna lakói számára a lovasnomád életforma kialakulása után lehetővé vált, hogy közvetlenül nomáddá váljanak.³⁸ Ugyanakkor a nomád közösségek számára egyfajta menedéket jelentett az erdő, ha valamilyen okból kiszorultak a steppéről.³⁹ Tehát a steppe és az erdővidék között rendkívül szoros kapcsolatok voltak. Példaként lehet hivatkozni a XIII. században keletkezett *A mongolok titkos története* című mongol nyelvű forrásra,⁴⁰ amelyben a mongol nyelvű törzseket erdőlakóra és steppelakóra osztotta fel az ismeretlen szerző. A honfoglaló magyarság kialakulását úgy rekonstruálhatjuk, hogy a magyar etnogenezisben résztvevő finnugor (magyar) nyelvű csoportok eredetileg az erdőzónában éltek, majd onnan a steppére kerülve lovasno-

---

³⁶ PRITSAK: i.m. 18–19.

³⁷ W. BARTHOLD: *Turkestan Down to the Mongol Invasion*. GMS V. London 1977. 309–310.

³⁸ Az újabb kutatások szerint ugyanis kiderült, hogy a nomadizmus kialakulása nem előzte meg a földművelésre való áttérést, hanem egy vegyes földművelő-állattartó gazdaságból alakulhatott csak ki a Kr.e. első évezred elején. Vö. MARKOV: i.m. 8–84.; RÓNA-TAS: i.m. 54.

³⁹ Például a kirgizek 920 körüli kivonulása a steppéről, és későbbi történetük. V. BARTOLD: *Kirgizü. Isztorticeszkij ocserk*. In: Szocsinyenija II/1, Moszkva 1963. 471–500.

⁴⁰ LIGETI L.: *A mongolok titkos története*. Budapest 1962. A krónika magyar fordítása bő kommentárral.

máddá váltak, végül megérkezve a Kárpát-medencébe újból életmódot váltottak, így biztosítva az etnikai és a politikai keret fennmaradását.

Az a folyamat, melynek során egy erdőlakó népesség nomáddá vált, hosszabb időt vett igénybe, és viszonylagos politikai nyugalmat igényelt. Ilyen átalakulásra írott forrásokkal csak a későbbi korszakokból rendelkezünk, mivel erre a vidékre a déli, írásbeliséggel rendelkező civilizációk figyelme nem terjedt ki. U. Kóhalmi Katalin a XVII. században az orosz források segítségével tárgyal egy ilyen folyamatot a steppe keleti részén.⁴¹ A steppetörténet korábbi korszakából csak feltételezésekre vagyunk utalva. Mindenesetre a hszuungnuk Kr.u. 36-ban történt leverése után a steppe keleti felén a IV. század végéig nem jött létre nagyobb birodalom. Hasonlóképpen a X. században, a kirgiz birodalom bukása után ezen a területen a XIII. századig nem alakult ki jelentős politikai egység. Az első korszak (II–IV. század) a török nyelvű népek térhódítását készíthette elő, akik közül a türkök a VI. század közepén hoztak létre birodalmat, míg az utóbbi időszak (X–XII. század) a mongol nyelvű népek dominanciáját érlelhette. Ez utóbbinak egy érdekes vonatkozására mutatott rá Bese Lajos, aki *A mongolok titkos története* című munkának a személyneveivel foglalkozva megállapította, hogy ott a mongol nevek többsége török eredetű.⁴²

A déli földműves civilizációk több alkalommal tettek kísérletet hatalmuk kiterjesztésére a steppére, de hódító hadjárataikkal csak időleges sikereket értek el: az egyes nomád birodalmak meggyengítését, kedvezőbb esetben bukását okozták. Így többnyire diplomáciával, a 'divide et impera' elvvel próbálták meg az egymással versengő nomád törzsszövetségeket egymás ellen kijátszani, s ezáltal nagyobb birodalmak kialakítását megakadályozni. Emögött az lehetett, hogy egyrészt a steppe nehezen volt ellenőrizhető, másrészt az erdőzóna mindig biztonságos háterszágot biztosított a hatalmi harcokban alulmaradó csoportoknak.

Az eurázsiai steppe meghódítása az orosz birodalomnak sikerült az európai technikai fölény (puskapor, stb.) birtokában a XVI–XIX. században. Vernadsky hívta fel a figyelmet arra a tényre, hogy az oroszok kelet felé nyomulva először mindig az erdőzónát vették birtokba,⁴³ s csak ezután nyílt lehetőség hatalmuk kiterjesztésére a steppék nomádjaira. Ez azt jelenti, hogy a steppe földműves civilizáció az uralma alá hajtását tartósan csak a cári Oroszország valósíthatta meg, másrészt utal az erdőövezet és a steppe viszonyának jelentőségére.

---

⁴¹ U. KÓHALMI K.: „Nomádok várai földművesek földjén. A nomád társadalmak gazdasági és társadalmi szerkezetéről”. In: Őstársadalom és ázsiai termelési mód. Szerk. Tőkei F. (2. bővített kiadás) Budapest 1982. 249–346, különösen 320–322.

⁴² BESE L.: „Személynév és etnikum a XIII. századi mongoloknál”. In: Nomád társadalmak... 81–88.

⁴³ G. VERNADSKY: *Kievan Russia*. New Haven 1951. 14–15.

Visszatérve a földműves, nomád és erdőlakó zónák kölcsönhatására, egy földrajzi tényezőre szeretnék utalni, aminek fontos történeti következményei lettek. A Kínától Bizáncig húzódó földműves civilizációt egy steppeöv választja el az erdőzónától. Ezzel szemben Európa középső és nyugati részén a görög-római civilizáció közvetlenül érintkezett az erdőövezet népességével. Amennyiben az európai fejlődésben a földműves civilizációk északra húzódását (Egyiptom, Mezopotámia – Mediterráneum – Európa) analógiásan kiterjesztenénk Perzsia, Transzoxánia és Kína felé, úgy azt állapíthatjuk meg, hogy a földműves civilizációk északi kisugárzása szempontjából az eurázsiai steppe áthághatatlan akadályt jelentett. Sőt az európai szintézis eredményei orosz közvetítéssel terjedtek Kelet-Európa, majd tovább Szibéria régiói felé, ahol a steppe már elválasztotta az erdő- és földműves zónát egymástól. A X–XII. században a kijevi orosz állam fejlődésében rejtett egy olyan lehetőség, hogy a római-germán szintézisből létrejött új képlet mintájára egy orosz-bizánci integráció végbemenjen. Mint Szűcs Jenő rámutatott, ezt az esélyt Bizánc hanyatlása mellett a steppei nomádok, ebben az esetben a mongol birodalom hiúsította meg.⁴⁴ Ezzel persze nem magyarázható az európai fejlődés, csupán arról van szó, hogy azt a földrajzi körülmények lehetővé tették.

Összegzőképpen elmondható, hogy a nomád birodalmak létrejöttében ugyan a földműves civilizációknak meghatározó jelentőségük van, hiszen a technikai újítások, fejlett adminisztrációs módszerek, világvallások tőlük erednek, mint ahogy a távolsági kereskedelem alakulása és a politikai viszonyaik is befolyásolják a nomád történelmet, de az erdőlakók és nomádok közötti kapcsolatok sem elhanyagolhatók. A nomádok történeti szerepéről tehát földműves – nomád – erdőlakó viszonylatában kaphatunk hiteles képet.

---

⁴⁴ Szűcs J.: Vázlat Európa három történeti régiójáról. Budapest 1983. 57.

The Nomads of the Eurasian Steppe and their Neighbours

The nomads founded huge and powerful empires on the Eurasian Steppe between the 10th century B.C. and the 15th century A.D. Their foundation and disintegration were significantly influenced by neighbouring regions. So far the main focus of investigations has been the relationship between civilisations based on agriculture and the nomads living north of them. The present study aims to offer a more comprehensive approach. Although civilisations based on agriculture played a significant role in the formation of nomadic empires by mediating to them technical inventions, new technologies, advanced systems of administration and world religions, and although long-distance commerce and political relationships with them also had a strong impact on the history of nomadic peoples, the contacts between the nomads and forest dwellers should also be taken into consideration. These latter, after leaving the forest belt, could directly become nomads, while the forest belt remained a refuge for the nomads if they had to leave the steppe for some reason. Thus it can be stated that there was a close relationship between the steppe and the forest belt. In order to get a comprehensive picture of the nomads' role in history, the relationships between agricultural, nomadic and forest civilisations are to be investigated.

A szövegszerkesztést a JATEPRINT,
a Bölcsészettudományi Kar Kiadványszerkesztősége végezte
WordPerfect 5.1 szövegszerkesztő programmal.

Készítette a JATEPress
6722 Szeged, Petőfi Sándor sugárút 30–34.
Felelős kiadó: Dr. Zimonyi István
Felelős vezető: Szőnyi Etelka
Méret: B/5, példányszám: 300, munkaszám: 130/1995.